

1 Det folkrika hushållet

1

Under hela 1800-talet bodde större delen av landets befolkning på landsbygden.

Familjesammansättningen var en annan än i dag. Ofta omfattade hushållet tre generationer. Man fick själv ta hand om sina åldringar och själv passa en talrik barnaskara.

Men det fanns gott om tjänstefolk. Drängar och pigor anställdes — städslades — och avskedades alltefter familjens behov och ekonomiska möjligheter. Och vid slätter, skörd och tröskning, då det krävdes en ofantlig arbetsinsats, uppbådades tillfällig arbetskraft. Det myllrade av folk på fält och ängar...

Arbetsfördelningen

Att bruka jorden och producera födan var ett tungt arbete före lantbruksmaskinernas tid. Manlig armstyrka krävdes vid plog och lie och för tunga lyft vid stenröjning och arbete i skogen. Detta gav en naturlig uppdelning i manliga och kvinnliga arbetsuppgifter. Det ledde också till statuskillnader — en dräng hade alltid högre lön än en piga.

Till kvinnornas arbete hörde »inomhussysslorna»: att ta vara på födan, laga maten och sköta det som hörde ladugården till. Den trööstlöst återkommande mjölkningen av korna och beredningen av mjölken föll på kvinnornas lott. Spånadsarbetet blev så fast knutet till dem att man ännu talar om en släkts kvinnosida som spinnsidan. (Kvinnligt straffarbete bestod inte oväntat av spånad, och kvinnofängelse kallades rätt och slätt spinnsid.)

Till detta kom naturligtvis det som hör till den traditionella kvinnollen: barnpassning och vård av den äldre generationen. Men alla måste delta i arbe-

tet efter ålder och förmåga. Barnen kom successivt in i vuxenrollen och blev i tonåren gårdens drängar och pigor. Gammalt folk sysselsattes med sådant de orkade med — stickning, spånad och passning av barnbarn.

Maten

På de allra flesta gårdar skulle man alltså försörja ett stort hushåll. Folket skulle ha mat — mycket mat och helst kaloririk sådan. Arbetet var tungt både på åkern, i ladugården och vid tvättbaljorna.

Det mesta av allt ätbart producerade gården själv. Självklart bakade man sitt eget bröd. Mjölkanteringen gav ost och smör — överskott såldes. Höstens slakt gav kött och fläsk, som behandlades för att tåla långvarig lagring i bodar och källare.

En välfylld visthusbod var en livförsäkring. Nästa års utsäde måste sparas och fick inte ätas upp. När så skedde — t.ex. under de svåra missväxtåren på 1860-talet — blev det katastrof för fattigt folk.

delsbod kunde man få kaffe, sirap, socker och risgryn, som dock betraktades som lyxvaror.

Kläderna

Det var inte bara det mesta av födan som producerades vid gården — också kläderna var hemtillverkade. Linet var vanligen odlat på egna åkrar, ullen kom från egna får. Att spinna garn var ett evighetsarbete för pigor, gummor och småflickor i alla sociala miljöer, eftersom förslitningen var stor och också klädesplagg ingick i tjänstefolkets löneförmåner.

Textiltillverkningen kunde i vissa trakter växa ut till en hemindustri. Hälsingland var t.ex. känt för sitt utmärkta lin, och i Sjuhäradsbygden med Borås som centrum tillverkades tyg, som såldes av kringvandrande s.k. knallar.

Konserveringsmetoderna var uråldriga: torkning, rökning, saltning och syrning. I torkat skick kunde tunnbrödet bevaras halvårsvis utan att mögla. Vissa köttvaror, t.ex. färskött och korvar, liksom fisk lämpade sig också för torkning men kunde också rökas. Saltning av kött och fläsk i kar och tinor kunde bevara födan i flera månader i svalt utrymme (men det hände att fläsket härsknade framme på vårkanten). Syrning av mjölk tillät också längre förvaring.

Spannmål lagrades omsorgsfullt i kistor och lårar för att så långt som möjligt

skyddas för råttor och möss. I landets nordligaste delar var det inte ovanligt att man förvarade kornet i behållare av urholkade stockar, som hängde fritt under taket.

Det torkade, rökta och saltade bjöds sparsamt till i huvudsak gryn- och mjölmät. Basfödan utgjordes av gröt, bröd och välling. Potatisen kom sent in i hushållen och ersatte då rovarna. Surmjölk och tjockmjölk dracks till maten eller serverades till gröt.

En del mat måste också köpas. Hårdsaltad strömming togs direkt från kusten till inlandet. Från närmaste han-

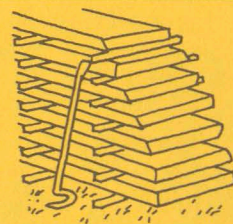
1 Hässjning i Djura i Dalarna. Foto Hans P. Persson, Nordiska museet.

2 En visthusbod i Värmland år 1919: saltat kött i kar, fisk i tunnor, korvar i taket och spannmål i sädesbingen. Sättet att förvara maten hade förändrats obetydligt sedan medeltiden. Observera rättfällan — det gällde att skydda de dyrbara förråden. Foto Nils Keyland, Nordiska museet.

3 Tillverkningen av tvagor — diskkvastar — i seklets början. Tvagorna gjordes av spåda granplantor, som rycktes upp med roten. Foto Nils Keyland, Nordiska museet.

2 Havre, järn och virke

»Freden, vaccinet och potäterna» var enligt biskop Tegnér förklaringen till den starka folkökningen i Sverige under 1800-talets första hälft. Var det havren, järnet och virket som låg bakom Sveriges industrialisering?

Industrialiseringen – masstillverkningen av varor med hjälp av maskiner – hade inletts i 1700-talets England. Vid mitten av 1800-talet hade industrialiseringsvågen nått först Frankrike och sedan Tyskland.

Europas industrialisering slukade järn och trä, både till järnvägar och maskiner och till fabriker och bostäder. Havre behövdes framför allt som hästfoder. Det var varor som Sverige kunde tillhandahålla. De nya ångbåtarna underlättade exporten. Sverige drogs med av industrialiseringsvågen.

Havren

På 1700-talet räckte inte den svenska produktionen inom jordbruket till för att föda befolkningen – Sverige måste importera spannmål. Men trots att folkmängden hade fördubblats på hundra år (från 1,8 miljoner invånare till drygt 3,5 miljoner) kunde landet vid mitten av 1800-talet inte bara försörja den växande befolkningen utan producera ett överskott. Havre blev nu en av de viktigaste svenska exportvarorna. Havren användes som föda till de hästar som drog de engelska spårvagnarna.

Det finns flera förklaringar till att jordbruksproduktionen kunde öka så kraftigt. Nya jordbruksredskap och odlingsmetoder hade införts. Skiftesreformerna hade gjort att den redan odlade marken kunde utnyttjas effektivare samtidigt som ängar odlades upp och ny mark bröts. Mellan 1800 och 1860 fördubblades landets odlade areal.

Järnet

Järn hade sedan århundraden varit Sveriges främsta exportvara. Järnhanteringen ökade starkt under 1700-talet som en följd av stigande efterfrågan från framför allt England.

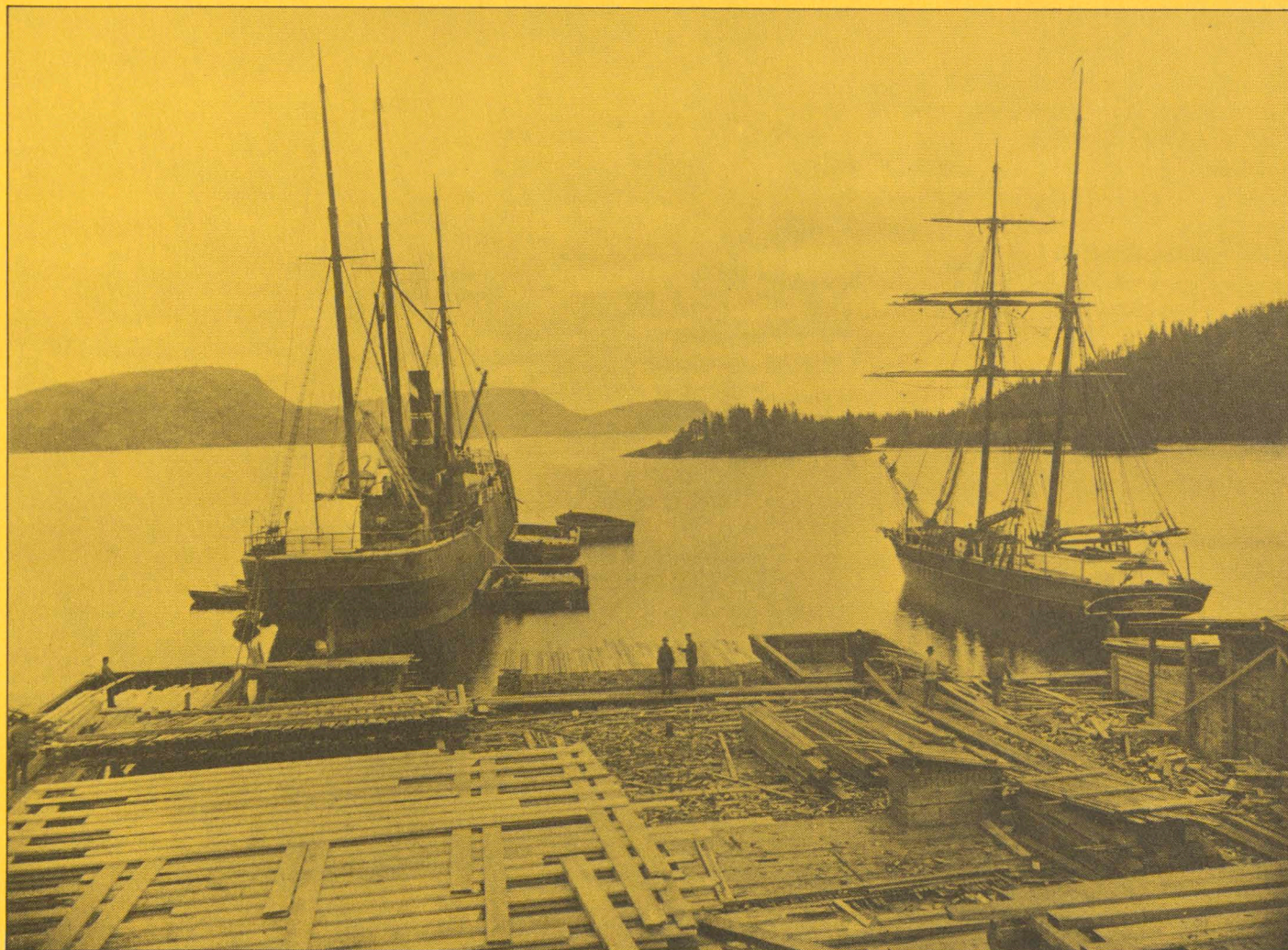
När engelsmännen utvecklade metoder att använda stenkol som bränsle vid järnframställningen, förlorade de svenska tillverkarna sitt övertag. Det svenska kvalitetsjärnet behövdes dock fortfarande till bl.a. maskindelar, och det hävdade sig väl i konkurrensen med det billigare engelska järnet.

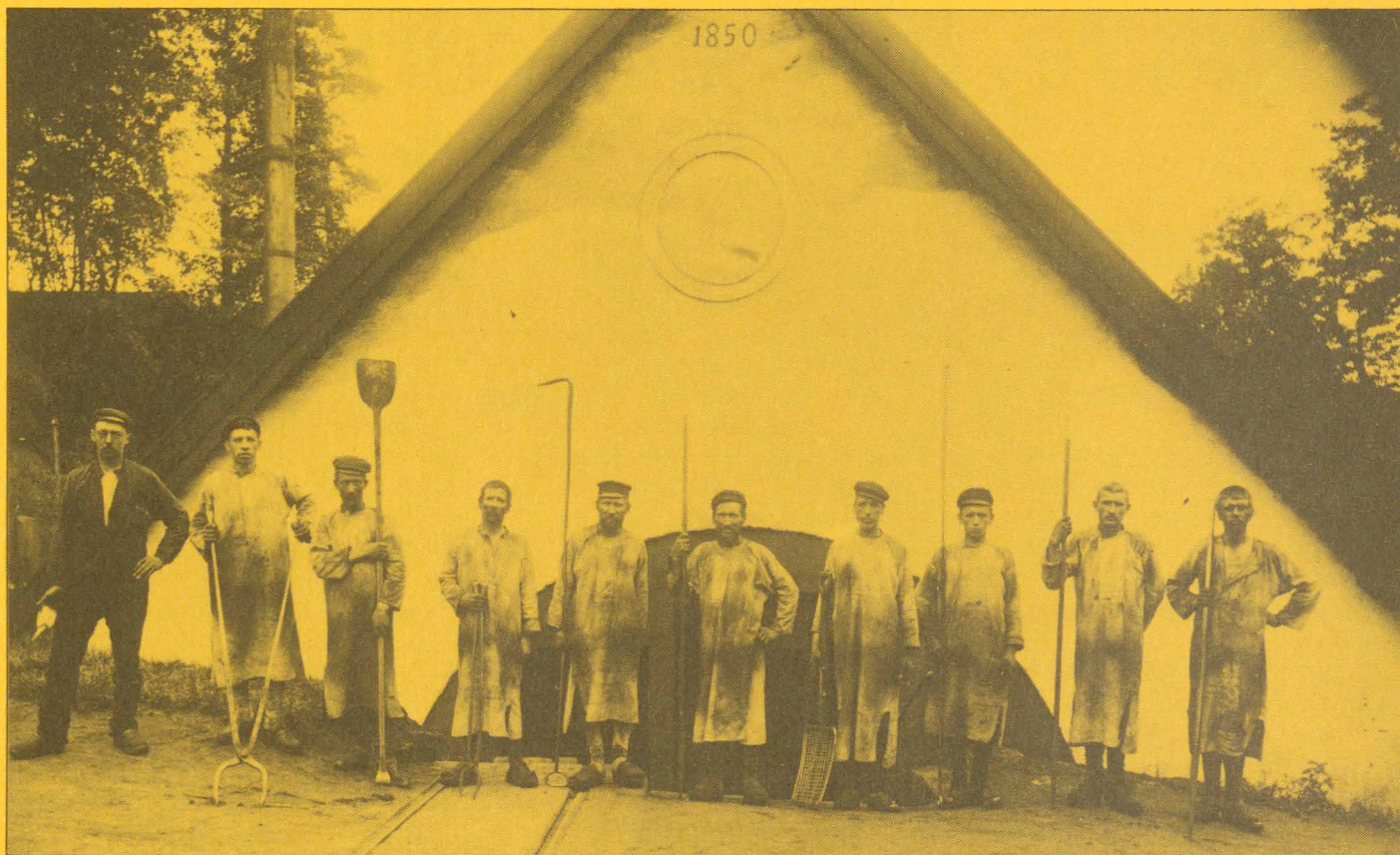
Från 1840-talet ökade den svenska järnexporten åter.

Virket

I England fanns ett enormt behov av byggnadsmaterial, och när engelsmännen 1842 övergick till frihandel öppnades dörrarna för det svenska virket. Skogen, som tidigare mest använts till jakt- och betesmarker, blev värdefull. Norrland upptäcktes som ett nära nog otömligt råvarurike.

1 Utlastning av trävaror från Salsåkers sågverk, Nordingrå sn, Ångermanland. Foto Dagmar Eriksen 1899. Nordiska museet.

2

1850-talet blev den stora genombrotts-tiden för sågverksindustrin. Flottnings-leder rensades, såghus uppfördes och lastplatser anlades. Med ångsågen kom två stora fördelar: dels kunde sågen placeras vid kusten nära utskippningshamnen, dels kunde den vara i jämn drift året om. Nybyggarsamhällen började växa upp längs Norrlandskusten.

Exporten av sågade trävaror mångdubblades fram till 1800-talets slut. När den började minska på grund av konkurrens från andra länder hade redan en ny industri som också utnyttjade skogen som råvara vuxit fram, nämligen massa- och pappersindustrin. Den fick en snabbt ökande marknad, eftersom den höjda folkbildningen skapade efterfrågan på tidningar och böcker.

Vad exporten betydde för Sverige

Flera förutsättningar för industrialismen fanns redan i Sverige när det stora uppsvinget för exporten började. Förvaltningen var väl utbyggd och läskunnigheten stor. Kommunikationerna var goda. Jordbruket förmådde försörja också en växande skara industriarbetare med mat. Dess rationalisering ledde både till efterfrågan på redskap och maskiner och till att arbetskraft frigjordes.

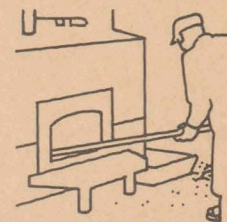
Utiifrån fick Sverige den nya teknik, t.ex. ångkraft och järnvägar, som krävdes för industriell produktion i stor skala. Exporten gav också landet kapital som möjliggjorde utnyttjandet av resurserna i fråga om naturtillgångar och arbetskraft.

3

2 Lancashiresmeder vid Sonstorps bruk, Hällestads socken i Östergötland, 1900. Foto Nordiska museet.
3 Hjerp Per Persson vid dikesgrävning i Djura, Dalarna. Foto Hans P. Persson 1910.

3 Stångjärnssmedja 1876

Stångjärnssmeden håller på att tillverka järn. Han arbetar vid en hård, där han smälter tackjärn på en bädd av glödande träkol. Det behövs en kraftig lufttillförsel (bläster), och den kommer genom rör i hårdens sidor. Smeden bryter med ett spett i järnmassan. Då avlägsnas kol och andra ämnen ur järnet. Resultatet blir stångjärn, som i motsats till tackjärn är smidbart, dvs. går att hetta upp och forma.

Att tillverka järn är ett hårt och krävande arbete. Hettan från hårdens är också mycket stark. Därför är smeden klädd i bara en tunn skjorta. Han behöver dricka mycket. Vatten har han i kopparkrukan och kaffe får han hemifrån. Pojken

kommer just med kaffeflaskan. Han kanske får hjälpa till med brytningarna en stund då fadern tar paus. Han har redan börjat lära sig smedyrket.

Efter ungefär en timme är järnet färdigfärskat, dvs. tillräckligt mycket kol har gått bort. Då tas smältan ur hårdens och dras på en kärra till hammaren, där den slås ihop och delas i bitar, smältstycken. Hammaren är en vattendriven s.k. mumblingshammare. Smeden som står vid den håller en stor tång som han vänder smältan med mellan hammarslagen. Dåligt järn hugger han bort med ett huggjärn.

Smältstyckena som ligger vid hammaren är slutprodukter från smedjan. Nu återstår att forma

dem till stångjärn. Det gjordes förr under en annan hammare i smedjan men nu finns ett valsverk, där smältstyckena valsas ut till olika dimensioner alltefter köparnas önskemål. Måtten blir då exakta, och produktionen kan öka eftersom valsverket har stor kapacitet.

1 Lancashiresmeder vid Söderfors bruk i Uppland omkring mitten av 1870-talet. Foto Nordiska museet.

Järnet var en viktig råvara i den industriella revolutionen. Det användes vid tillverkningen av redskap, järnvägsräls, hästskosöm, spik, plåt och mycket annat.

Den vanligaste metoden att tillverka järn på 1870-talet kallas lancashiresmide. Med den metoden fick man ett järn med hög och jämn kvalitet, som var mycket efterfrågat i utlandet. Järntillverkningen ägde rum vid ungefär 300 järnbruk runt om i landet och uppgick till drygt 200.000 ton per år.

Smedens arbete

Smedens arbete byggde på hantverksmässigt kunnande. Liksom hantverkaren ansvarade smeden för hela produktionsprocessen och kunde överblicka resultatet av sitt arbete.

Järnets kvalitet var helt och hållet beroende av smedens yrkesskicklighet. Han hade inga mätinstrument till sin hjälp som kunde visa hur tillverkningsprocessen gick utan skulle själv av erfarenhet kunna se och känna när järnet var färdigt.

Smedjan gick dag och natt hela veckan, bara söndagen var ledig. Smederna arbetade i skift. För varje härd — det brukade vara två eller flera — svarade två arbetslag med två à tre smeder. Av dem var en mästare, en mästersven och de övriga drängar.

Arbetet gick inte efter klockan, det var inte möjligt i ett så hantverksmässigt yrke. I stället fick tiderna rätta sig efter arbetet. Skiftet var slut när ett visst antal smältor var klara. På nätterna väckte smederna varandra.

Brukssamhället

Smederna hade hög social status på järnbruken. Deras yrkesskicklighet gav dem en särställning. Brukspatronen var beroende av dem för att få ett bra järn att sälja. Därför fick de högre lön än andra bruksarbetare och ofta bättre bostäder — med både rum och kök. Smederna var medvetna om sin betydelse. De brukade kallas för »smedadel» eller »träskoadel».

Smederna var mycket självständiga, men helt fria var de inte. Varje år skrev de på ett kontrakt, där brukspatronen hade angivit deras lön och andra anställningsvillkor för det kommande året.

Järnbruken var slutna samhällen med få kontakter med yttvärlden. De fungerade som stora självhushåll, där det mesta man behövde för uppehållet producerades. Bruksborna var tillför-

säkrade en viss social trygghet. De fick hjälp av brukspatronen då de blev sjuka och gamla. Man kan säga att omsorgen på järnbruken stått som modell för det svenska välfärdssamhället.

Under 1870-talet skedde stora förändringar inom järnhanteringen. Det var »den stora bruksdöden» som drog fram genom Bergslagen. Hundratals små hyttor och bruk lades ned. Tillverkningen koncentrerades till ett allt färre antal bruk, samtidigt som produktionen ökade. Snart kom nya och mer rationella järn- och ståltillverkningsmetoder att konkurrera ut det gamla stångjärnssmidet från marknaden.

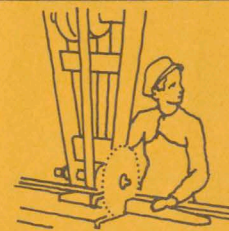
2 Bruksgatan i Korsån i Dalarna med smedernas bostäder. Foto Nordiska museet. 3 Utdrag ur kontrakt från 1876. Original i Ramnäs bruks arkiv.

Kontrakt för Smidesåret 1876.

Till smältare antages härmed på nedanstående villkor, under förutsättning af ett driftigt, redbart och snyggt uppförande samt såvitt nöjskligt om ett väl verkadt järn samt kolens värdande:

- 1^e *Arbetelön för ett Centner väl verkadt smältjärnken*
blei Jernhå öre (1.16)
- 2^e *Till en Centner smältjärnken erhålles* 1.16 *Öre* *Tackjerna*
- 3^e *1.75* *Öre* *Kol*
- 4^e *Överkol betalas med 2.50 Öre per 12 1/2 Kol*
Till kol drängarna lemna öre per överkolad, för nog-
grannare värd af kol, af bränsle smedstahet försmickande

4 Sågverk 1890

I undersågen, dvs. såghusets nedre våning, arbetar en pojke vid en primitiv pendelkap. Han kapar till ämnen för s.k. laths ur det spillvirke som matas ner till honom från sågvinden. Där uppe sågas timret till plank och bräder, som sedan rensågas i kantverket. Laths var tunna ribbor, som bl.a. användes när man överdrog hus med puts och när man lade tegeltak.

Undersågen är fylld av snurrande transmissionsaxlar och remskivor. Via huvudaxeln från det intilliggande maskinhuset fördelas ångkraften till alla maskiner, spånledningar, timmeruppforderingsverk m.m. Längst inne till vänster skymtar ramsågens undre del – mindre sågverk hade bara en eller ett par »ramar». Ramsågen kan stå som symbol för de omfattande kapitalinsatser som krävdes. Den bestämde också – tillsammans med sågarens yrkesskicklighet – arbetstakten i sågverket.

Just nu har den grova drivremmen till ramsågen brutit. Den unge arbetaren vänder sig om för att se vad som hänt, och förmanen är på väg ner för att inspektera.

Sågverken producerade i första hand plank och bräder. Under 1860- och 70-talen gick mer än 50% av råvaran bort som spill. Hårdnande konkurrens och stigande priser ledde till att man tvingades utnyttja virket bättre. Många sågverk kompletterades därför under 1880- och 90-talen med kap- och klyvsågar. Med dem kunde man utvinna småvirke ur avfallet, t.ex. laths och stav. Stav var ämnen för tunn- och lådtillverkning.

Småvirket betydde mycket för exporten. Remdriften i sågverken gjorde att man lätt kunde anpassa produktionen efter marknadens behov. Tidigare outnyttjat utrymme kunde tas i anspråk för småvirkestillverkning utan att man behövde göra större investeringar. På mindre sågverk kunde de trånga och

mörka undersågarna få duga. Elbelysningen, som började installeras i sågverken under 1880-talet, bidrog också till utvecklingen.

Barnarbetet

Barnarbetet i sågverken ökade samtidigt som småvirkestillverkningen tilltog. I industrin i övrigt minskade andelen minderåriga. Men för sågverksägarna var tillgången på billig arbetskraft en förutsättning för lönsam småvirkesutvinning.

Hur viktig barnens arbetsinsats var framgår också av att sågverken år 1883 undantogs från de förordningar om minderårigas arbetsdag som hade införts två år tidigare. De hade tillkommit just för att motverka och reglera det omfattande utnyttjandet av barnarbetare i industrin. Först 1901 började reglerna gälla på sågverken. Minimialdern blev då tolv år – med vissa undantag.

1 Bollsta sågverk i Ångermanland ca 1898. Foto i Sveriges Tekniska Museum.

Motståndet mot reglerna kom från både arbetsgivare och arbetare. Familjerna var beroende av barnens små förtjänster. Ibland förekom påtryckningar mot lärare för att barnen skulle slippa skolan. Annars arbetade de före och efter skolan eller på nätterna.

Medeltalet minderåriga sågverksarbetare var under perioden 15–20% av arbetsstyrkan. De minsta barnen sattes att märka virket, städa m.m. De något äldre kunde få sköta de farliga kapklingorna. De fick också syssla med smörjning och sågspånstransporter i undersågarna, där drivremmar och transmissioner orsakade många olyckor.

Arbetsvillkoren i stort

Arbetsprocessen drev de minderåriga att arbeta i samma takt som de vuxna arbetarna. Den bearbetade varan flöt oupphörligt fram. Ju snabbare virket matades igenom från sågram till utlastning, desto intensivare fick också barnen arbeta.

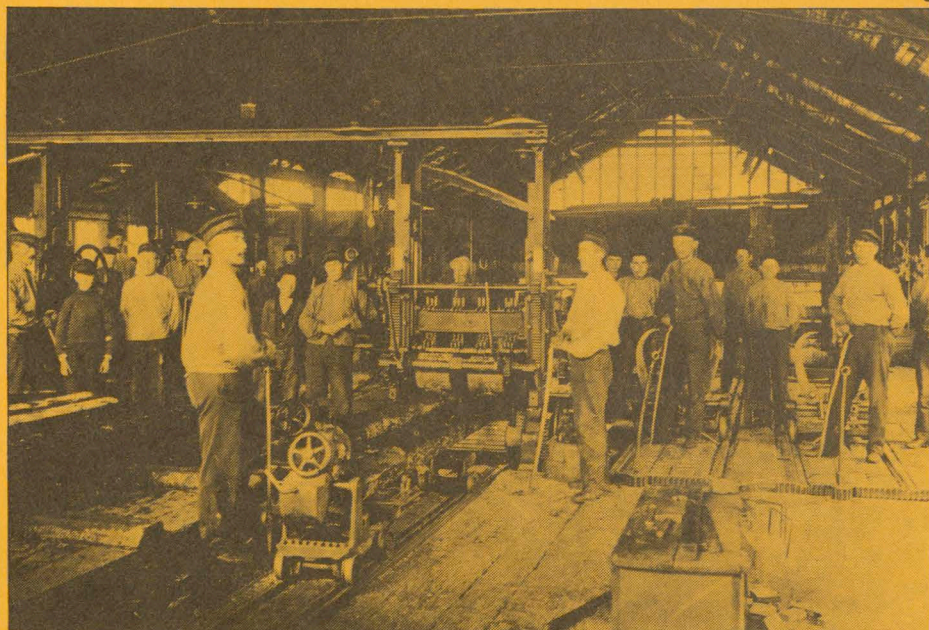
Arbetet på sågverken var mer uppdelat än vid t.ex. de gamla järnbruken. Specialiseringen innebar att det okvalificerade arbetet ökade kraftigt. Sågverken drog till sig en del av landsbygdens

befolkningsöverskott. Många hade inte råd med Amerikabiljett – de blev sågverksarbetare i stället.

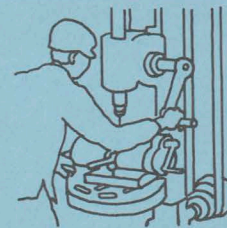
Det stora antalet säsongarbetande »löskarlar» och sågverksägarnas minskade beroende av yrkesskickligt folk gjorde att arbetarna länge hade svårt att få gehör för sina krav på förbättrade arbetsvillkor. Men samtidigt skapades

förutsättningar för ett klassmedvetande, som skulle gynna arbetarrörelsens frammarsch i sågverksmiljön.

2 Brädgårdsarbetare i Östrand i Ångermanland med stabbläggarputor på axlarna och bärspar i händerna. Barnen i förgrunden håller märkutrustning. Foto SCA:s arkiv. **3** Såghuset i Karlsvik på Alnön utanför Sundsvall 1898. Foto SCA:s arkiv.

5 Mekanisk verkstad 1914

1 Från Bahcos bearbetningsverkstad i Enköping på 1920-talet. Foto Jonas Remmers AB. Enköping.

Bahcos verkstad i Enköping på 1910-talet: i bearbetningsverkstaden håller man på att tillverka skiftnycklar. Skiftnyckelns fyra delar – skaftet, löparen, ställskruven och stiftet – genomgår en serie olika arbetsmoment innan de monteras ihop. Stansningen av skaft och löpare sker i smedjan. Här i verkstaden bearbetas delarna vidare med borrar, svarvar, fräsmaskiner och brotschningsmaskiner.

Arbetaren i verkstaden utför endast ett moment i arbetet. Han står hela dagen vid en pelarborrmaskin och borrar löparhålet i skaftet. Med några få handgrepp sätter han in skaftet i ett speciellt fastspänningsstycke, en s.k. fixtur. Detta förenklar och påskyndar arbetsmomentet betydligt. Borret matas sedan automatiskt nedåt. Maskinen bestämmer arbetstakten.

Arbetaren har ingen teknisk utbildning – han har lärt sig arbetet genom att »gå bredvid» en van arbetskamrat och titta hur denne

gjorde. Om det blir fel på hans maskin kallar han på en maskinuppsättare, vars arbete består i att sätta upp och ställa in maskinerna för olika moment samt att sköta servicen av dem. Maskinuppsättaren kan ha en enkel teknisk utbildning eller också har han lärt sig att sköta maskiner genom långvarigt arbete på mekaniska verkstäder.

Bahco är ett bra exempel på verkstadsindustrins utveckling i Sverige. 1887 startade J. P. Johansson en liten mekanisk verkstad i Enköping. Till att börja med utförde man mest reparationer av olika maskiner men tog också emot beställningar på tillverkning av de mest skilda saker.

På den tiden var så gott som inga delar standardiserade och man behövde exempelvis en nyckel för varje mutterstorlek. J. P. Johansson tyckte att det var opraktiskt och konstruerade den ställbara skiftnyckeln. Han fick patent på den 1892.

2 J. P. Johansson — skiftnyckelns uppfinnare.
Foto Sveriges Tekniska Museum.

J. P. Johansson fortsatte att konstruera nya praktiska verktyg och verkstaden gick över till att tillverka dessa. Tillverkningen begränsades därmed till ett antal bestämda produkter — produktionen specialiserades. Produkterna sattes ihop av utbytbara delar.

Verkstaden

Arbetet blev starkt mekaniserat. I verkstaden stod maskinerna i långa rader och tätt intill varandra. Varje maskin drevs av en rem som i sin tur drevs av en roterande axel i taket. Alla axlarna fick sin kraft från en centralt placerad ångmaskin eller elmotor.

Det var bullrigt i verkstaden när alla maskinerna var igång, remmarna slog och axlarna gnisslade. De oskyddade remmarna gav upphov till åtskilliga olycksfall. Var man oförsiktig kunde en hand eller något klädesplagg dras in med klämskada som följd. Vid för stor påfrestning kunde en rem ramla av från axeln och med stor kraft slå i golvet.

Verkstadsarbetarna

Vid sekelskiftet började vi få en andra generationens arbetarklass i Sverige. Många av dem som arbetade i verkstadsindustrin runt 1910 hade fäder som var industriarbetare. Andra kom från hantverksmiljö eller jordbrukarhem.

Det var mest män som arbetade i verkstadsindustrin, även om kvinnor kunde vara anställda vid verkstäder som tillverkade mindre produkter. Barnarbete var inte vanligt. Dels var det inte tillåtet, dels hade de enklare uppgifter som barnen tidigare utfört nu mekaniserats.

Järn- och metallindustriarbetarna organiserade sig tidigt fackligt. Vid stor konflikten 1909, då som mest ca 300.000 arbetare strejkade eller var lockoutade, var de flesta av verkstadsarbetarna berörda.

Arbetsvillkoren

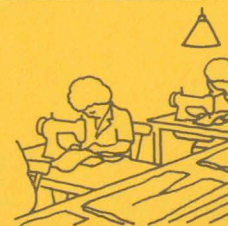
Arbetstiden varade från klockan 6 eller 1/2 7 på morgonen till klockan 6 på eftermiddagen. Mitt på dagen hade man en middagsrast på 1 1/2 eller 2 timmar, och de flesta gick då hem och åt. På lördagen slutade man lite tidigare. Arbetstiderna måste hållas punktligt så att de dyra maskinerna utnyttjades så mycket som möjligt — kom man för sent blev det kännbara avdrag på lönen.

Lönen kunde vara ganska olika för de olika arbetarna i verkstaden. Den som var nyanställd hade lägre lön. Specialarbetarna fick mer betalt. Dessutom förekom timlön eller ackord beroende på arbetets art. Ackord var eftertraktade eftersom de kunde ge upp till 50% högre inkomst än om man hade timlön.

Under goda tider kunde arbetet i den mekaniska verkstaden ge en säker inkomst. Men under en lågkonjunktur kunde arbetsgivaren korta av arbetstiden vissa dagar eller veckor — med minskad lön som följd. Men helt utan social trygghet var man inte. På många lite större arbetsplatser hade man frivilliga sjuk- och begravningskassor dit arbetarna betalade en viss summa varje vecka. I allmänhet bidrog även arbetsgivaren med en summa.

Större verkstäder kunde bygga bostäder åt sina arbetare som ett medel att locka arbetarna att stanna kvar. För arbetarnas del var det förstås praktiskt att få bostadsfrågan löst på ett så enkelt sätt. Men samtidigt kom man i ett beroendeförhållande till arbetsgivaren. Vid konflikter, t.ex. strejker, riskerade man att bli vräkt.

6 Konfektionsfabrik 1935

I den stora sysalen sitter kvinnliga arbetare i långa rader. De arbetar med maskinsömnad av herrbyxor enligt den s.k. löpande-band-principen. På bandet placeras alla delar som hör till ett par byxor: de tillskurna tygbitarna, foderstyckena, fickorna, hållorna för bältet, knapparna osv. Arbetsmaterialet förs sedan på bandet i jämn fart förbi raderna av sömmerskor, som var och en gör sin lilla detalj på plagget. De flesta är unga, mellan 16 och 30 år. Den sista flickan i raden lämnar ifrån sig ett par färdiga byxor, som efter avsyning går till pressaren för pressning.

Sömmerskans arbete är noga planerat och kontrollerat. Det är ett resultat av ingående studier, där tillverkningen delats upp i deloperationer som i detalj tidsbestämts. Därefter har en arbetssträng lagts upp, en s.k. line. Arbetsoperationerna fördelas på sömmerskorna så att var och en får ungefär lika lång tid på sig för

sitt moment. De mest erfarna flickorna får ta hand om de moment som beräknats till en något längre tid – bandet går ju med samma fart för alla, så de får jobba på lite extra! Om någon sacker efter placeras hon vid ett moment med kortare tid, men då kan också ackordsförtjänsten bli lägre.

Hur upplevde en sömmerska sitt arbete? »År 1934 var jag 21 år och arbetade på fabriken som sydde byxor... Arbetstiden var mellan kl. 7.00–17.00 samt lördagar mellan 7.00–13.00. Midsommarveckan hade vi semester utan lön. Om någon sydde fel eller slarvade fick man sitta och peta upp och sy om utan betalning och blev det många fel fick man en rejäl utskällning inför alla de andra... Alla hängde inte med i det hårda tempot.»

Löpande bandet introduceras

Det första löpande bandet inom svensk konfektionsindustri infördes vid Algots i

Borås 1932. Det var ett led i en strävan att rationalisera tillverkningen, dvs. att förbilliga produktionen utan att sänka kvalitén på varorna. Inspiration hämtade man från Tyskland, England och framför allt USA, där principer för s.k. vetenskaplig arbetsledning utvecklats av F. W. Taylor.

Tanken var att man bättre skulle utnyttja maskiner och arbetskraft. På så sätt skulle tillverkningstiden per enhet minskas, kapitalkostnaderna för material i arbete hållas nere och lönekostnadernas relativa andel av produktionskostnaden sänkas. Just arbetslönernas stegring hade länge bekymrat fabrikörer och näringsidkare.

Medlen i rationaliseringsarbetet var framför allt planering och kontroll. Tids- och arbetsstudier resulterade i en detaljreg-

Sömmerskor vid löpande band – interiör från Schlasbergs Konfektionsfabrik i Landskrona i början av 1930-talet. Foto Landskrona museum.

Operation	Arbetsbeteckning	Min.
1	Emottagandet av det tillskurna materialet, kontroll av detsamma, sortering, fördelning av arbetet, översyn av gruppen	4.58
2	Spänntampar, spännhållare och bakstroppar tillverkas ...	3.06
3	Baksöm och grensöm kantas	1.58
4	Bakuppskär sys och stickas samt vänsteruppskär fodras	1.70
5	Knapphålsygylf sys, vändes och stickas och grenfoder sys på	0.78
6	Bakficks- och klockfickslock sys	2.08
7	Löpare och hängare tillverkas	1.55
8	Sidoficksbesättning påsys, fickan sys ihop, vändes och stickas	2.82
9	Sidofickor insätts, spännen sys fast	4.40
10	Bakfickan passpoaleras (locket fastsys samtidigt)	2.03
11	Bakfickan göres färdig	2.62
12	Högra sidosömmen sys ihop och fickan stickas fast vid denna	1.65
13	Vänstra sidosömmen sys ihop och fickan stickas fast vid denna	1.65
14	Knapphålsygylf sys på och stickas, framveck stickas	1.20
15	Bältet sys på och stickas (förlängt midjeband och löpare läggas in samtidigt)	2.99
16	Övre delen av baksömmen sys ihop	0.72
17	Midjebandsfodret sys på upptill (jämte lärft, löpare och kalsonghållare)	1.95
18	Spänntampar stickas på	2.15
19	Klockficka tillverkas	2.27
20	Midjebandet stickas i övre kanten	1.47
21	Midjebandsfodret vikes om och stickas	2.52
22	Knapphålsygylf sys på och stickas samt dess foder stickas på baktill	2.32
23	Vänstra slitsen och förlängda midjebandet sys ihop och stickas	1.97
24	Knapphålsygylfen stickas under och göres ren vid midjan	1.45
25	Midjefodret fästes vid sidofickorna och göres rent vid baksömmen. Hängare och hållare för bakstropparna sys fast	4.42
26	Innersömmen sys ihop (övre hälften dubbelt)	2.20
27	Baksömmen sys ihop dubbelt, gren stickas och grenförstärkning stickas fast	2.17
28	Klackstrimlor sys på	1.48
29	Sömnen stickas om och ett smalt band stickas under	1.78
30	Sömnen sys fast vid bandet	1.03
		63.60

Arbetsplats	Deloperation	Operationstid Min.
1	1	4.58
2	2 (3.06)	
	7 (1.55)	4.61
3	4 (1.70)	
	8 (2.82)	4.52
4	9	4.40
5	3 (1.58)	
	5 (0.78)	
	6 (2.08)	4.44
6	10 (2.03)	
	11 (2.62)	4.65
7	12 (1.65)	
	13 (1.65)	
	14 (1.20)	4.50
8 och 9	15 (2.99)	
	16 (0.72)	
	17 (1.95)	
	19 (2.27)	
	20 (1.47)	9.40
10	18 (2.15)	
	21 (2.52)	4.67
11 och 12	22 (2.32)	
	23 (1.97)	
	24 (1.45)	
	25 (3.42)	9.16
13	26 (2.20)	
	27 (2.17)	4.37
14	28 (1.48)	
	29 (1.78)	
	30 (1.03)	4.29
	Summa	63.59

Sömmerskorna på Algots ingick i en arbetssträng om 14 platser. Deras arbete var uppdelat i 30 deloperationer, som tidsbestämts och fördelats på de olika arbetsplatserna. Förteckningen till vänster hämtad ur Harald Ager, Flytande tillverkning, 1943.

lering av arbetet. Där det fanns förutsättningar för massfabrikation lades tillverkningen om till s.k. flytande produktion enligt löpande-band-principen. Arbetsledning blev nu i stor utsträckning en ingenjörskonst, och all planering av verksamheten överfördes till särskilda planeringsavdelningar. Arbetarna skulle »befrias» från tankearbete och helt kunna koncentrera sig på sina arbetsmoment.

Den tidigare helstyckesömnaden, dvs. att en sömmerska eller skräddare sydde hela plagget, krävde omfattande yrkeskunskaper. Inlärningstiden var lång. Detta ändrades nu helt. De enkla momenten gick fort att lära, och sömmerskorna blev därför lätta att ersätta med ny arbetskraft. Den löneförhöjning som man erbjöd då det löpande bandet infördes kunde därför bli svår att försvara längre fram.

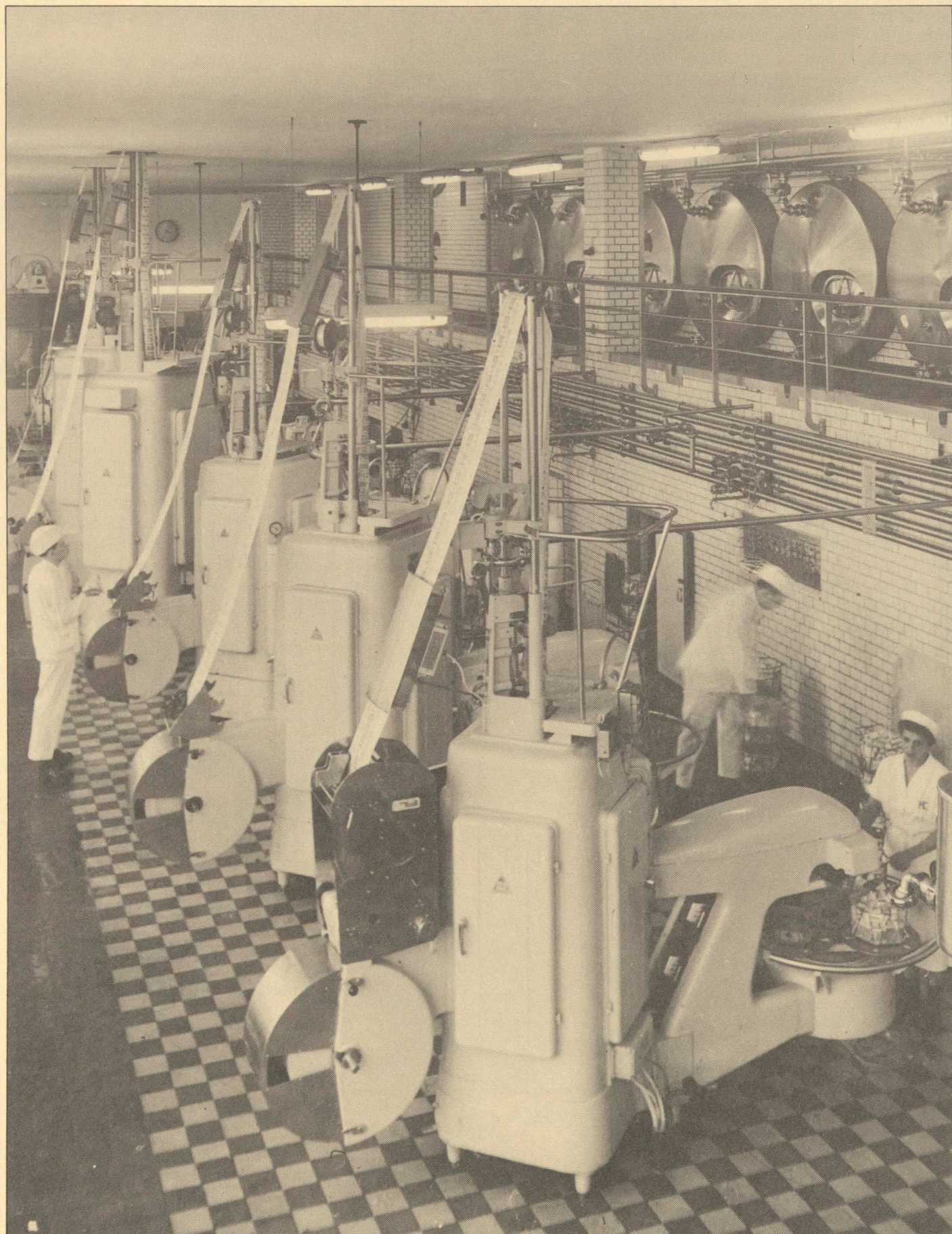
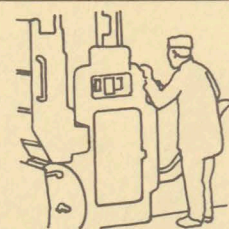
Sömmerskornas arbetsvillkor

Trots att rationaliseringen oftast medförde förbättringar av arbetsmiljön — t.ex. ljusare och luftigare lokaler — blev nya problem följden. Den höga takten och enformigheten i arbetet skapade stress. Känslan av att vara övervakad och att inte kunna påverka arbetet innebar påfrestningar för många.

För att utnyttja sömmerskornas arbetskapacitet maximalt utan att överanstränga dem i onödan anpassades dessutom bandets fart efter den s.k. trötthetskurvan, dvs. till prestationsförmågans naturliga variationer under dagen. Tvångspauser om fem minuter lades in vid varje hel timme. På sina håll infördes musik under arbetet.

Modern konfektionssömnad blev ett utpräglat kvinnoyrke. Fabrikörerna kunde hålla lönerna nere, eftersom kvinnorna inte var familjeförsörjare och därför inte ansågs behöva samma lön som männen. Tidens psykologiska sakkunskap menade också att det enformiga s.k. repetitivarbetet var bäst lämpat för den kvinnliga naturen.

7 Mejeri 1952

1 Tappningshallen i MC:s mejeri på Dalagatan i Stockholm. Foto Arlas arkiv.

En maskinskötare står vid en automatisk fyllnings- och förpackningsmaskin, som spottar ut endeciliters trekanter av papp, fyllda med grädde. Hastigheten är en förpackning i sekunden. Maskinskötaren kommer själv aldrig i kontakt med grädden, som rinner i slutna rörsystem av rostfritt stål.

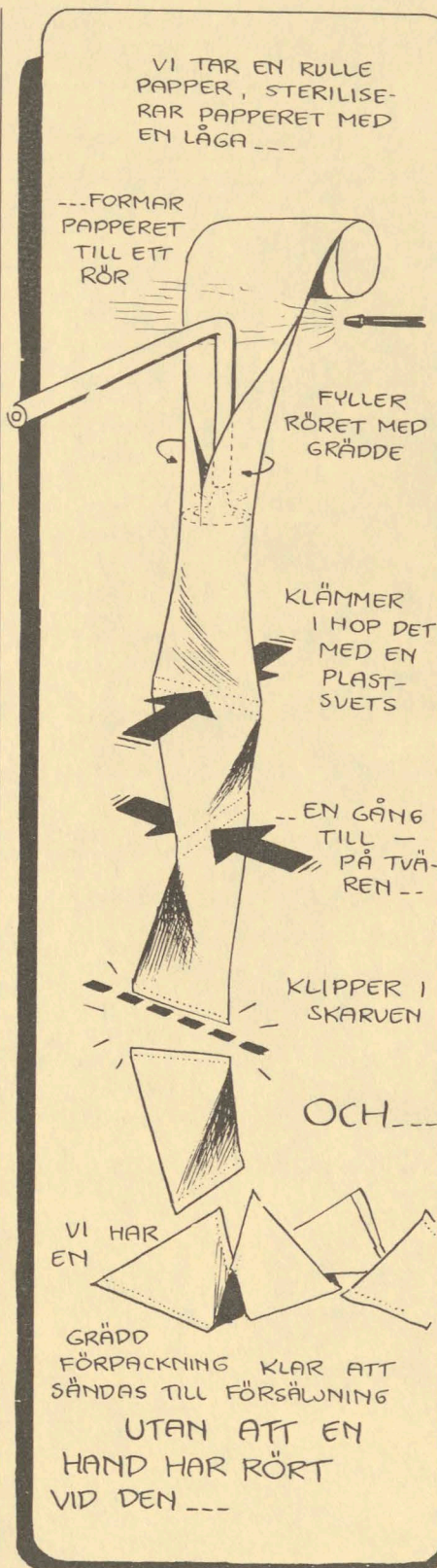
På 1950-talet kunde en arbetsdag för en maskinskötare på MC:s mejeri på Dalagatan i Stockholm se ut så här: På morgonen trycker han först på knappen för varmkörning av maskinen och fyller på smörjolja. Så kopplar han ihop maskinens påfyllningsrör med rörsystemet i mejeriet. Han placerar en pappersrulle i kassetten och drar på papperet. Sedan är det dags att starta maskinen genom att trycka på knappen för fyllning.

Inuti maskinen formas papperet till en tub som fästs ihop med värmesvetsning, förseglas och vänds. Trekanterna sitter ihop som en girland, och maskinskötaren griper nu tag i de första förpackningarna och för dem runt i maskinens klippanordning. Det är mycket viktigt att girlanden blir lagom spänd.

I början av körningen sänder han prover till laboratoriet för att få klartecken för produktionen. Under resten av dagen lämnas timprover för laboratoriekontroll. Maskinskötaren väger också förpackningar regelbundet och för viktprotokoll. Vid dagens slut stänger han kranen till påfyllningsröret, plockar ned rörsystemet och handdiskar. Även stamrörledningarna skall göras rena.

En viktig egenskap som krävdes av en maskinskötare var noggrannhet. Han skulle kontrollera att allt var riktigt och att förpackningarna var snygga. En viss insikt i livsmedelshygien krävdes men inte direkt någon kunskap om vare sig mejeriprodukter eller maskiner. Maskinskötaren använde inte heller många redskap, egentligen bara rörnyckel och smörjkanna.

Arbetet lärde man sig genom att gå tillsammans med en erfaren kamrat. Så småningom ordnade Tetra Pak – företaget som hade konstruerat förpackningsmaskinen – kurser för dem som skulle sköta maskinerna.

2 Hur tetra-pak tillverkades.

Hur arbetet var organiserat

På MC:s mejeri på Dalagatan arbetade i början av 1950-talet ungefär 30 personer på förpackningsavdelningen. Det var både män och kvinnor, med männen på de mer ansvarsfulla jobben. Man arbetade i tvåskift, med början klockan fem på morgonen. Veckoarbetstiden var 45 timmar. Mejeriet var organiserat i följande avdelningar: mjölkmodtagningen, apparatsalen där själva behandlingen – separering, pastörisering m.m. – ägde rum, tappnings- och förpackningsavdelningen, kyllagret, orderkontoret och reparationsverkstaden.

Den automatiska fyllnings- och förpackningsmaskinen var en stor nyhet. Tidigare hade mjölken och grädden tappats på glasflaskor, som var tunga, skrymmande och arbetskrävande. Den första maskinen togs i bruk 1952. Åren efter installerades flera maskiner i mejerierna runt om i landet.

Med dessa maskiner förändrades inte bara konsumenternas mjölkförpackningar utan även arbetet för personalen i mejerierna. Man kan se förpackningsmaskinerna som ett exempel på automatisering av arbetet.

Vad automatiseringen ledde till

I och med att fler och fler komplicerade maskiner tillkom försvann många tunga och farliga arbetsuppgifter. I mejerierna slapp man t.ex. skärsador, som varit vanliga när mjölken fylldes på glasflaskor. Arbetsmiljön blev bättre.

Samtidigt innebar automatiseringen att arbetarnas yrkeskunskaper inte längre behövdes på samma sätt. Maskinerna klarade mycket av det som människorna tidigare gjort. Människan blev ett komplement till maskinen.

Maskinen gjorde jobbet och maskinskötarens uppgift blev främst att övervaka, att se till att processen löpte som den skulle utan avbrott. Händes det något skulle han lokalisera felet och åtgärda det eller – vid större fel – kalla på reparatör.

8 Elektroindustri 1963

1 Monteringshall på Luxor i Motala i början av 1960-talet. Foto Luxors arkiv.

Klockan är tre en majeftermiddag 1963. På Luxors radio- och TV-fabrik i Motala går arbetsdagen mot sitt slut. Åtta timmars plockande med komponenter sätter sina spår i axlar och nacke. Det känns skönt att få sträcka på sig.

Snart är det också sommar och dags för industrisemester. Den lagstadgade semestern har just utökats från tre till fyra veckor. Personaltidningen har gjort en rundfrågning inom olika personalkategorier om planerna inför sommaren. Sverige dominerar som semester mål med Västkusten som klar favorit. Men en och annan kvinnlig anställd föredrar en tripp till något italienskt semesterparadis vid Medelhavet.

Företagsnämnden har haft möte under dagen. Direktören och ingenjören gav en produktionsöversikt. Det fattades folk på mekaniska verkstaden, och legoarbeten gick inte att få utförda. Kamrern rapporterade om konjunkturläget och drog parallellt med USA, England och Västtyskland. Ingenjören andades optimism men beklagade att försäljningen tyvärr fortfarande inte var vad den borde vara. Den förut så livliga förslagsverksamheten tycktes börja ebba ut och man enades om att försöka stimulera inte minst tjänstemännen till att vara mer aktiva.

Det gällde att rationalisera, tempotillverka och förbilliga produktionen – tre honnörssord i det svenska företagsspråket under 1960-talet. Årtiondet var industrins guldålder i Sverige. Fabriks-hjulen snurrade som aldrig förr. Lönerna steg och i takt med dem konsumtionen.

Luxor hade startat sin verksamhet i Motala 1923 med att serietillverka radiomottagare. Arbetskraften bestod då huvudsakligen av manliga arbetare, som monterade delarna till färdiga apparater. Arbetsprocessen överblickades och kontrollerades av dem som utförde det praktiska arbetet. Förutom radiomottagare tillverkades grammofoner.

En nyhet i arbetsmiljön, som så smått började lanseras av Luxor redan under slutet av 1940-talet, var musik under arbetet via högtalaranläggning. Från fö-

retagets telefonväxel sändes gramfonmusik ut under ett par timmar varje dag. Men personalen hade delade meningar om musikens stimulerande inverkan, och så småningom byttes högtalarmusiken ut mot öronsnäckor för dem som ville lyssna på radions musikkanal.

Ett kvinnoyrke

Under 1940-talet hade kvinnorna börjat göra sitt intåg inom elektroindustrin. På de avdelningar som skötte monteringen av olika komponenter kom de snart att bli dominerande. Tekniken att sammanfoga en mängd delar till större och mer lättmonterade enheter hade bidragit till att egenskaper som snabbhet och finmotorisk färdighet blivit önskvärda. Då arbetet också betraktades som lätt – det var inte smutsigt och omfattade inte några tunga moment som krävde kroppsstyrka – kom det att bli ett typiskt kvinnoarbete.

På 1960-talet var komponentmetoden utbyggd. En kvinnlig arbetare kunde då ha ca 20 moment att hålla reda på (mot 5–6 i dag). Totalt innehöll en TV-apparat från 60-talet omkring 1.500 olika detaljer av de mest varierande slag. Lödningsen var ett betydelsefullt arbetsmoment, och årligen gick det åt tio ton tenn i tillverkningen.

Det till synes lätta arbetet var trots allt inte fritt från arbetsskador. Nu var det inte de tunga lyften som slet på kroppen utan monotonin – att dag efter dag, vecka efter vecka, göra samma rörelser. Nacke, rygg, axlar och armar förslets. Drömmen om tekniken som befriare från arbetsskador grusades. När gamla skaderisker försvann kom det nya i stället.

2

Fabrikschefer!

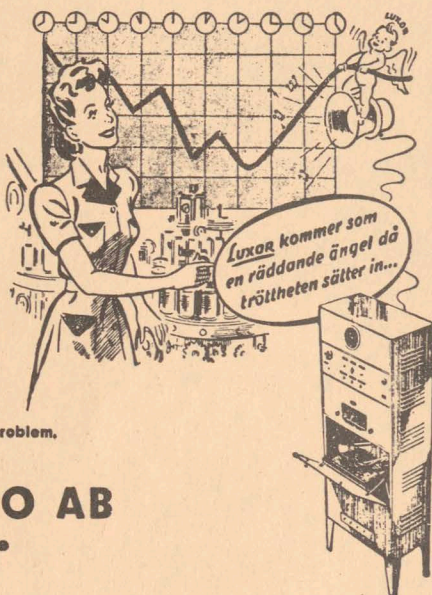
Tiden omkring kl. 3 e. m. är en kritisk punkt för de anställda i industrierna. Personalens effektivitetskurva dalar. Nervtröttheten har satt in.

Muskeltröttheten övervinnes genom vila. Nervtröttheten däremot minskas och kan till och med helt försvinna för någon tid genom **psykisk stimulans**. Berätta t.ex. en rolig historia för en nickande bilist eller spela årets melodi för arbetarna och arbeterskorna i fabriken – det har samma stimulerande effekt.

I mikrofonen och högtalaren har Ni dessutom ett utmärkt medel att nå personlig kontakt med Era anställda.

Många industrier har insett musikens eggande och trötthetsförjagande betydelse och har låtit oss installera högtalaranläggningar.

Sätt Er i förbindelse med oss och diskutera Ert ljud-problem.

LUXOR RADIO AB

Avd. Ljutförstärkare
MOTALA

3

2 Annon för Luxor 1949.

3 Monteringsarbetare som har armarna vilande i mitellor för att motverka arbetsskador, 1985.

Foto Sture Ryman, Pressens bild.

9 Datorarbetsplats 1978

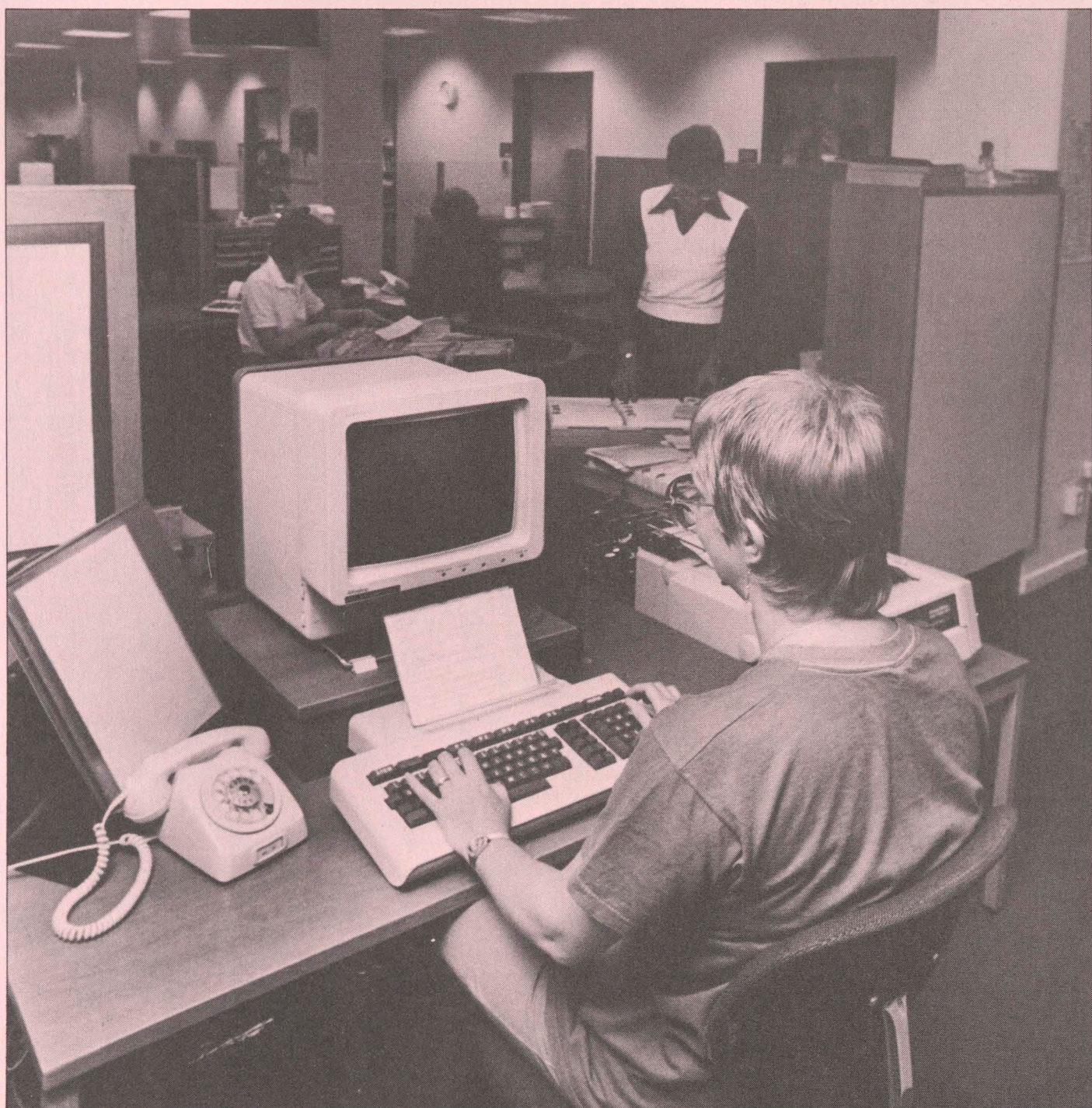

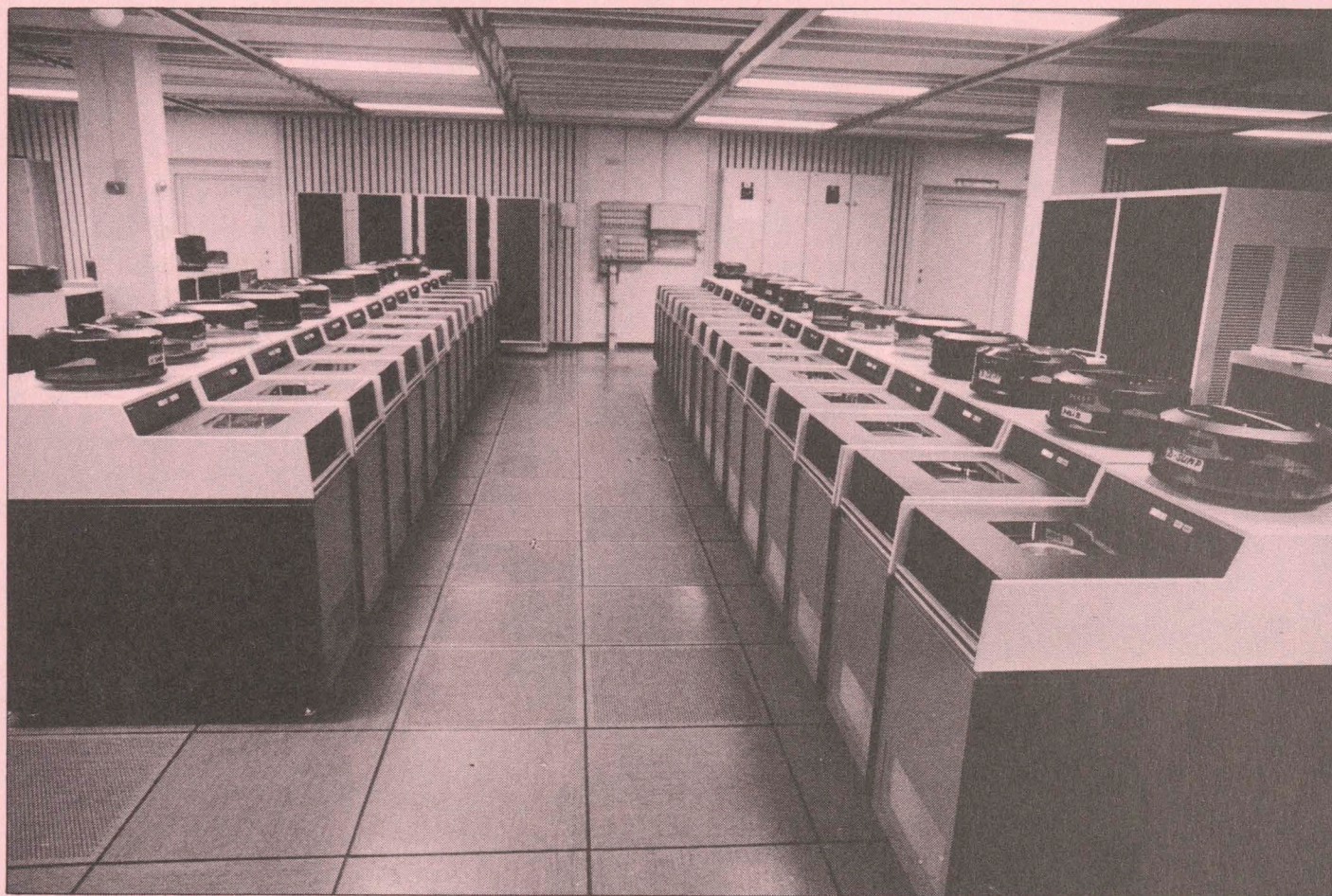
Försäkringskassan i Sollentuna centrum: disken är en kassadisk, där kontant ersättning utbetalades. Den användes fram till november 1981, då systemet med kontantutbetalningar upphörde. Därefter användes disken för vissa kvarstående utbetalningar och som informationsdisk.

Kassadisken ingick ursprungligen i ett system med tre mottagningsdiskar, som även innefattade

en informationsdisk och en kassadisk för kassörens avbytare. Huvudkassören var anställd uteslutande för att ha hand om utbetalningarna, medan övriga anställda inom sjukförsäkringssektionen turlades om att byta av i kassan.

Längre in syns datorterminalen. Den är av sekretessskäl placerad så att bildskärmen inte skall kunna avläsas av klienterna.

Försäkringskassan kan stå som symbol för mycket av det som hände under 1970- och 80-talen. Antalet människor som producerade tjänster blev nu fler än de som producerade varor. Fler kvinnor än någonsin gick ut på arbetsmarknaden, framför allt till kontorist- och lägre tjänstemannayrken. Samtidigt kom datorn definitivt ut på arbetsplatserna och förändrade vardagen för många människor.

Lokalkontoret i Sollentuna flyttade 1977 in i nya och större lokaler. Under perioden fram till början av 80-talet ökade personalstyrkan oavbrutet. Arbetet var tidskrävande – upp till 300.000 kr kunde utbetalas genom kassan under en enda dag. Datoriseringen påverkade både personalbehov och arbetsuppgifter.

Det gamla systemet

Kassan var öppen för allmänheten klockan 09.00 – 16.00. Den hårdaste arbetsbelastningen inträffade i slutet av månaden mellan den 25:e och 30:e, då förutom sjukpenningen också utbildningsbidragen betalades ut. Av veckans dagar var måndagar och fredagar mest besökta.

Den dagliga rutinen i kassan började kl. 08.00 med att pengar hämtades fram ur kassaskåpet och räknades upp i mynt- och sedelfack i snedhurtsen med skjutdörrar i disken. Bokföringen för gårdagen lämnades till sektionschefen

och kontorets alla 14 stämplrar ställdes in på rätt datum. Kaffe- och rökpaus blev det strax innan kassan öppnade kl. 09.00.

Kunderna fördelades på tre olika grupper efter födelsedag, 1–10, 11–20 och 21–31. Ett utbetalningskvitto med en kodbeteckning ställdes ut på kunden, och med detta i handen gick hon eller han till kassan för utbetalning. Efter underskrift och legitimationskontroll fick kunden tillbaka en kopia på utbetalningskvittot tillsammans med sina pengar.

Under förmiddagen hanns en kort rökpaus med. Mellan 10.30 och 12.30 hade man en halvtimmes lunch. De flesta hade egen mat med sig som åts i lunchrummet. Den korta tiden medgav inte något besök på lunchrestaurang.

Kl. 15.00 stängde avbytarkassan och stämde av dagens utbetalningar. 16.00 stängde huvudkassan. Kassörskan räknade alla verifikationer på en FACIT-räknemaskin med remsa, bokförde alla summor och placerade pengarna i kassaskåpet till nästa dag.

Arbetsplatsen datoriseras

År 1972 startade en försöksverksamhet med automatisk databehandling inom försäkringskassan. 1973 infördes ADB på centralkontoren, och 1976 kände man sig så säker på systemets funktionsduglighet att man avskaffade de s.k. F-

2 Riksförsäkringsverkets centraldator i Sundsvall. Foto Dan Wikner, Försäkringskassaförbundets arkiv.

korten, de manuella personregister som varje kassakontor dittills hade fört.

I dag är datorn försäkringskassans viktigaste hjälpmedel och egentligen en förutsättning för hela det nuvarande socialförsäkringssystemet. Datorsystemet, som är ett av de största och mest komplicerade i Sverige, bygger på en stor centraldator i Sundsvall med ett tusental uppkopplade terminaler och skrivare ute på försäkringskassakontoren.

Över hela landet behandlas nu alla klienter absolut lika med centraldatorn som garant för opartiskhet och rättvisa. Men systemet har inte bara fördelar. Med datorerna har de gamla kassornas egenansvar och personkännedom försvunnit. Handläggningen av ärendena har blivit effektivare, men många anställda tycker att deras arbetsuppgifter har utarmats.

10 Emigrationen

1 Affisch för Cunard-linjen, 1908. Göteborgs historiska museum.

RESAN till eller från AMERIKA
sker bäst med den välkända

CUNARD-LINIEN

alltid i främsta ledet med

Yppersta ångare! **Bästa bekvämligheter!**

God kost och human behandling af 3dje klass passagerare.

VÄRLDENS allra STÖRSTA, SNABBASTE & ELEGANTASTE Ångare

MAURETANIA & LUSITANIA.

32.000 Register tons. 790 Engelska Fots Cingh. 70.000 Hästkrafter. 4 Propellrar Turbinmaskiner.

De Nya Jätteångarna

Carmania & Caronia	De Snabb Expressångarna
Turbinmaskiner 3 Propellrar 30.000 Reg. Tons. 675 Eng. Fots Cingh.	Lucania
Saxonia & Ivernia	Etruria & Umbria

2 eller 3 turer hvarje vecka till NEWYORK och BOSTON.

»Jag vill nu i korthet sända eder några rader och låta eder veta att jag har helsan och mår godt och önskar att dessa rader må träffa eder vid samma goda gåfva. Jag är nu lyckligt och väl hitkommen i detta så mycket omtalta America. Jag reste hemifrån den 14 November och kom hit den 10 December. Resan hit var ricktit besvärlig.

Jag undrar hur ni har det hemma i Sveden, om ni har någon vinter der, Jag tänker så mycket på mor-mor och undrar hur hon har det. Hon var så ledsen när jag skulle åka till America. Det var svårt att lemna henne ensam, men jag kunde ej få vara hos henne för jemnan och ej har jag kunnat hjälpt henne så mycket heller för i Sveden der fick man träla och släpa både sent och bittida och man kunde ändå ej hjälpa seg sjelf mycket mindre andra, så då har jag ej kunnat gifvit henne något, men nu om jag får hafva helsan så skall jag allt sända henne några daler ibland.»

(Hanna Larsson, Oskaloosa, Iowa 1888)

Drömmen om Amerika sammanfattade för många människor under 1800-talet förhoppningarna om framgång, lycka och kanske rikedom. Amerikabreven

berättade om möjligheternas land, där bördig jord, god tillgång på arbete och guld väntade.

Den stora utvandringen

Utvandringen tog sin början efter 1840. De tidigaste emigranterna kom framför allt från den fattiga bondebefolkningen. Emigrationen lättade på överbefolk-

ningsproblemet innan industrialiseringen hunnit ge upphov till nya arbeten i städerna. Men bland utvandrarna fanns också de som lämnade Sverige av religiösa eller politiska skäl.

När inbördeskriget i USA upphörde 1865 bröt en ny tid i emigrationshistorien in. Förbättrade kommunikationer ökade möjligheterna att resa. Nu började emigranterna mer resa till det förlovade landet än från hemlandets dåliga förhållanden.

Höjdpunkterna i utvandringen var koncentrerade till tre perioder: 1868–73, 1879–93 och 1900–13. Bakom massmigrationen låg missväxt och konjunktursvängningar i Sverige. Maximum nåddes under 1880-talet, då ca 400.000 personer lämnade Sverige.

Totalt utvandrade drygt 1,1 miljon svenskar till Nordamerika under perioden 1851–1924. Det innebar att var femte »svensk» vid sekelskiftet bodde i Amerika och att Chicago var den tredje största svenska staden.

Resan och dess mål

En viktig roll vid utvandringen spelade agenterna som organiserade resorna. För många emigranter var deras hjälp med alla praktiska arrangemang nödvändig för att man över huvud taget

2 Väska, s.k. Hemlängtan, från Urshult, Småland. Foto Nordiska museet.

3 Svenska utvandrare framför sitt hus i amerikanska Mellanvästern, 1890-talet. Foto Nordiska museet. **4** Brevpappersvinjett med motiv från New York, 1880-tal. Nordiska museet.

skulle kunna genomföra beslutet att utvandra.

Överresan till Nordamerika var ofta mycket påfrestande. Den gjordes till en början med segelfartyg, som behövde sex till åtta veckor för resan över Atlanten. Med ångfartygen kunde tiden förkortas till mellan en och två veckor.

Väl framme bosatte sig många nybyggare i Minnesotas östliga områden, med en natur som mycket påminde om den svenska. Andra flyttade längre ut på prärien till västra Minnesota, Kansas, Dakotastaterna eller Iowa. De fick gratis jord om de bebodde och odlade upp marken. Den stora skaran av emigranter till jordbruksområdena följdes av industriarbetare, som också såg USA som framtidslandet. Men arbetarklassen hade dåliga försörjningsmöjligheter i de amerikanska industristäderna, och för många slutade utvandringen olyckligt.

Den första bostaden var oftast en enkel timmerkoja eller ett torvhus, om man bosatte sig ute på prärien. Sågverken sålde inte bara färdigsågat virke utan tillhandahöll även ritningar för såväl bostadshus som ladugårdar. Målet för många nybyggare var kanske ändå

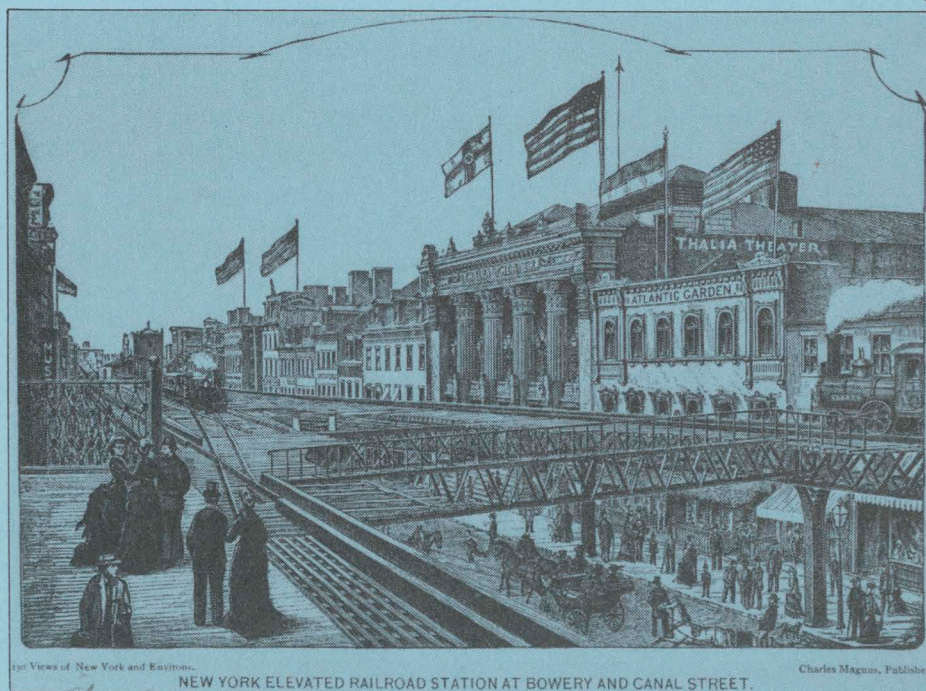
ett prefabricerat hus, klätt med vitmålad träpanel och med stora öppna verandor som skydd för solen. Det är nog oftast denna bild av nybyggarfamiljen framför det nya huset, uppklädd i sina bästa kläder, som i våra familjealbum symboliserar »drömmen om Amerika».

Den glömda utvandringen

I skuggan av den stora utvandringen till Amerika emigrerade många svenskar också till Danmark och Tyskland. Denna emigration har ofta kallats »den

glömda utvandringen», eftersom den varken omtalats eller i litteraturen behandlats lika utförligt som emigrationen västerut.

De flesta av dessa emigranter var för fattiga för att få ihop pengar till en Amerikabiljett. Det var företrädesvis unga, ogifta människor som säsongvis sökte arbete bl.a. på de danska och tyska godsen. Många återvände regelbundet hem, andra stannade så länge det fanns arbete och åter andra blev kvar i det nya landet för gott.

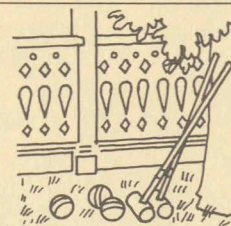

1890 Views of New York and Environs.

NEW YORK ELEVATED RAILROAD STATION AT BOWERY AND CANAL STREET.

Charles Magnus, Publisher.

11 Borgerlig livsstil

1

En skuggig veranda för heta somrardagar. Utsikt över vatten och himmel. Stadens representationsplikter är avlagda tillsammans med vinterkläderna. Med kvällsbåten från staden kommer husets herre. Barnen har slutat sitt krocketspel och möter vid ångbåtsbryggan. Jungfrun anmäler när kvällsmaten är serverad. Efter maten en promenad och en stilla stund på verandan om vädret tillåter. Herrn tar en cigarr. Får man besök läggs punschen på is.

Tiden står stilla. Den ena dagen är den andra lik. Man njuter av tystnaden. Naturens växelspel ger vila och stämmer sinnet till kontemplation.

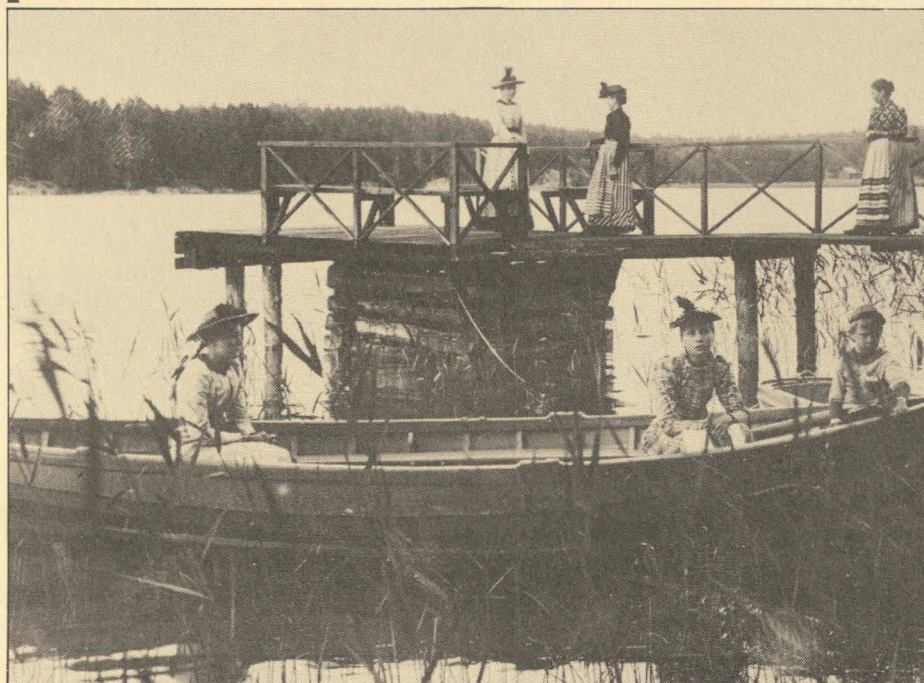
Sommarvillan är lite mindre än våningen i staden. Flyttningen hit ut är förfärlig. Först storstädningen av våningen och sommaröverdragen över möblerna. Mattorna skall ut för piskning och rullas ihop, kristallkronorna förses med slöjor av tarlatan (ett slags gasaktigt bomullstyg). Visst finns det hjälp till allt det tunga, men frun måste tänka på allt. Pianot och krukväxterna – också palmerna och fikusen – måste med till landet. Det är inget litet bagage som samlas på kajen vid avfärden. Linne och kläder för större delen av sommaren är packat. Man kan inte lita på att vattnet i skärgården räcker för tvätt.

Men väl framme börjar friheten. Fast barnen måste ha hattar på sig för solens skull, och tonårsdöttrarna vaktas när de badar så att inte bröderna tittar på. Far i huset tar morgonbåten till stan. Han skall se till sitt kontor, men de snabba ångbåtarna gör att han nästan dagligen kan komma ut till familjen.

1 Sommarnöje bland tallar. Snickarglädje och unionsflaggan i topp. Från Köpmanholm på Yxlan i Stockholms skärgård. Foto K. J. Olsson 1890-talet, Stockholms stadsmuseum.

2 Sommaridyll, 1880-talet. Foto Nordiska museet.

2

Så kunde det vara för en välbärgad borgerlig stockholmsfamilj på 1880-talet. Dubbelbosättningen kom i och med att ångbåtarna blev vanliga. Man hyrde eller byggde villor i innerskärgården eller vid Mälaren. Där samlade familjen hälsa och krafter, där utspelade sig ett glatt umgängesliv med grannfamiljerna och tillfälliga gäster från staden.

Sommarvillan

Villorna var panelade trähus, ofta byggda i två plan på en hög stenfoot. Kontursågade taklister och verandaräcken kastade spetsmönstrade skuggor som tävlade med lövverkets. Framför huset låg den obligatoriska grusplanen, gångar ledde ner till de nyplanterade fruktträden.

Somliga hus hade öppen veranda, andra hade glasveranda, många hus hade båda sorterna. Verandan suddade ut gränsen mellan ute och inne. Bakom glasverandans tunna fönsterglas satt man skyddad för vind och mygg. Rummet innanför blev ganska mörkt men kändes ombonat under höstkvällarna. Möbleringen i huset blev många gånger lite enklare än i staden. Korgstolar och tjocka mönstervävda bomullstyger, ljusare gardiner och skurgolv med endast gångmattor skilde sommarlivet från stadsvåningens ombonade lyx.

Stadsvåningen

I staden bodde man i en lägenhet i ett hyreshus. I Stockholm bebyggdes under

3

1800-talets tre sista årtionden hela stadsdelar med stenhus i flera våningar. Det rådde stora sociala skillnader i boendet. De förmögna sökte sig till vissa stadsdelar med centralt och hälsosamt läge. De välbärgade bodde i gathusen, medan de ekonomiskt sämre ställda fick hålla till godo med gårdshusens mindre och enklare våningar.

Våningens storlek varierade naturligtvis med familjens ekonomi. En välbärgad familj behövde sex-sju rum. Tjänstefolket höll till i det minsta av dem, jungfrukammaren, och i köket.

Inredningen var påkostad. Snickerier, takornament och kakelugnar var ofta olika i varje rum. Man frossade i tunga gardiner, draperier, mattor och kuddar, liksom i konstföremål och prydnadsaker.

Hur andra klasser levde

Det var bara en begränsad högborgerlig klass av kapitalägare och högre tjänstemän som kunde leva på detta sätt. Men den lågborgerliga klassen — hantverkare, lägre tjänstemän och affärsidkare — försökte på ett anspråkslösare plan inreda sina lägenheter på likartat vis. Och också i arbetarbostäderna om ett rum och kök möblerade och pyntade man så gott man kunde efter borgerligt mönster.

Men ett sommarnöje var något otänkbart för de flesta. Semester existerade inte. För arbetarna med deras långa arbetsdagar blev en utflykt på söndagen med kaffekorg sommarupplevelsen.

Storstaden var dammig och fylld av stank och buller. Tuberkulosen frodades i överbefolkade bostäder. Läkare

3 Köksinteriör med tjänstefolk från ett grosshandlar- och skeppsredarhem i Göteborg, 1880-talet. Foto Nordiska museet. 4 Hemåt efter skolavslutningen 1904. Foto Erik Tryggelin, Nordiska museet. 5 Förmak i ett borgerligt hem omkring 1895. Dörrdraperi, plyschduk, helstoppade möbler och heltäckande matta var typiska för det sena 1800-talets borgerliga heminredningsstil. Här har man försökt att vara konstnärlig och med sin tid genom att sätta en tavla på stativ, sätta torra växter i vas på kakelugnshyllan och ett japanskt parasoll i hörnet vid fönstret. Foto Nordiska museet.

och socialt ansvariga insåg att också de fattigas barn behövde sol och frisk luft. De första sommarkolonierna för arbetarnas barn kom till 1885. Men naturligtvis fick de flesta barnen vara kvar i staden hela sommaren.

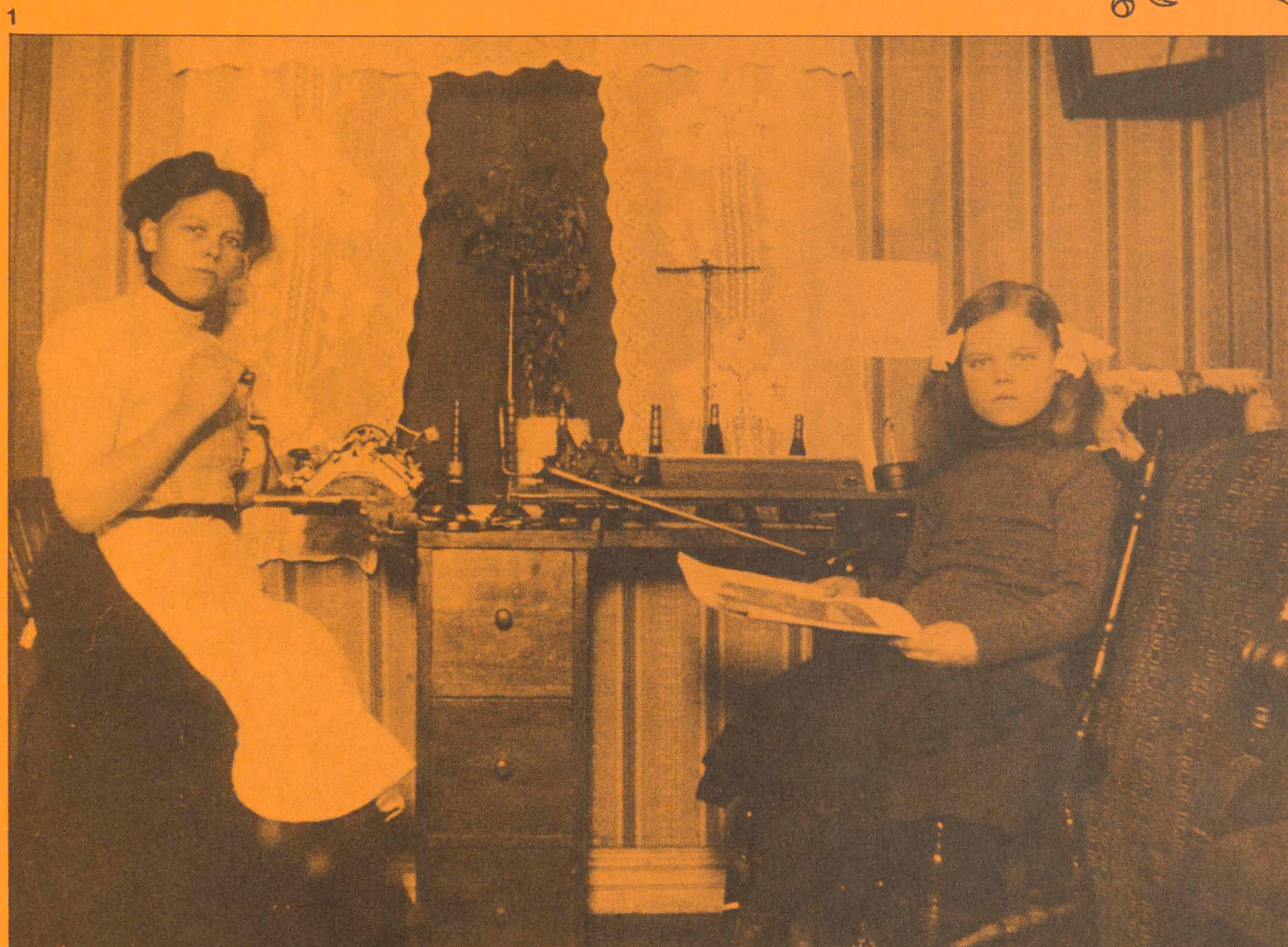
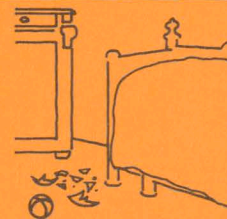
4

5

12 Stadens arbetare

Scenen är ett arbetarhem på Söder i Stockholm strax före sekelskiftet 1900. En olycka har just hänt, en olycka som Edit mindes med förfäran mer än 60 år senare. Hon hade råkat slå sönder en av de fina vaserna som stod på väggkonsoler i rummet. Att bolla inomhus var förbjudet, det visste hon. Bollen hade träffat vaser som gick i tusen bitar. Att slå sönder och förstöra – det fick inte förekomma. En tröst var minnet av vandringen vid faderns hand till bosättningsaffären, där två nya vaser inköptes.

Skräckupplevelsen hade sin förklaring i arbetarfamiljens kamp att hålla fint hemma, varje inköp betydde en ekonomisk uppoffring. Det gällde att inte sjunka ner i fattigdom, att vårda det man hade och aldrig förstöra eller slösa.

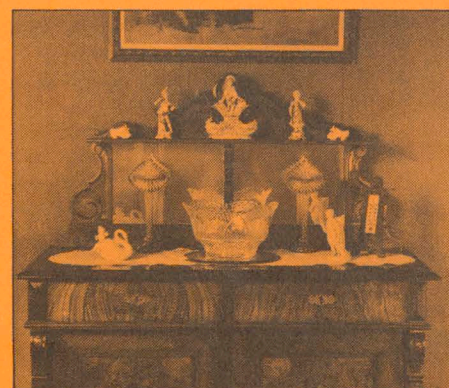
1 Arbetarhustru i Malmö vid stickmaskinen, som bidrog till familjens försörjning. Foto 1912 i privat ägo. 2 Skänken med alla prydnadssakerna i Edits hem.

Båda föräldrarna var från landsorten. De hade träffats i Stockholm. Edits far var verkstadsarbetare. Han hade arbete trots att ena handen förstörts vid en olyckshändelse. Modern hade varit textilarbeterska vid Reymersholms yllefabrik. Att som gift kvinna ha arbete utom hemmet var något ovärdigt – även om många mindre lyckligt lottade arbetarhustrur var tvingade till det. Nu levde familjen helt på mannens inkomster, och de var inte stora. Man bodde billigt i stadens yttersta utkant. Nykterhet, sparsamhet och bara ett barn att försörja gjorde att de hade det jämförelsevis bra. Hustruns duglighet var en förutsättning.

Hur lägenheten var inredd

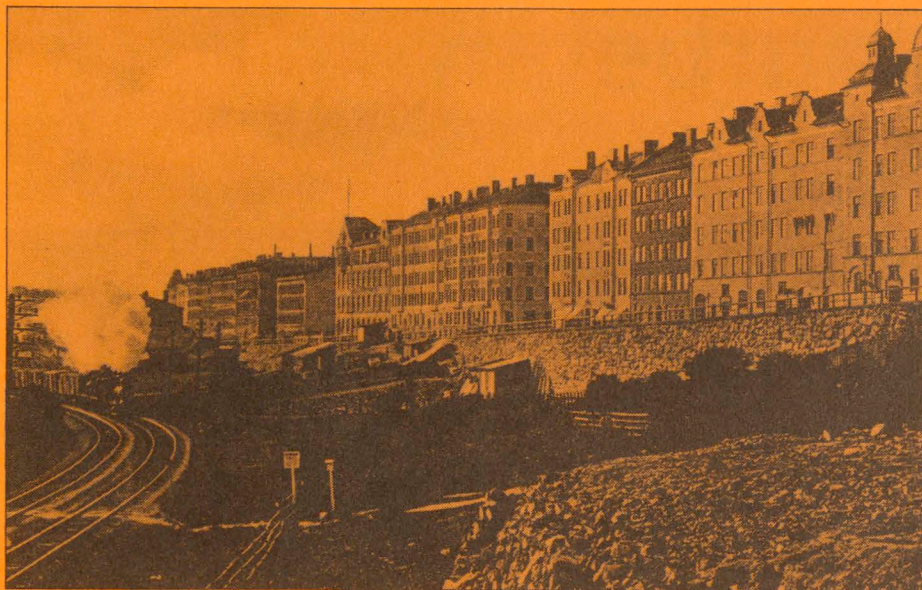
Lägenheten bestod av ett rum och kök. I rummets mitt stod ett runt bord omgivet av fyra pinnstolar. Över det hängde den stora fotogenlampan med prismor – familjens stolthet.

Föräldrarna sov i en utdragssäng, en s.k. gustaviansk säng, som stod långs med väggen. På dagarna var den högt

uppbäddad. Inventionssoffan, dvs. en soffa som kunde göras om till liggplats, var sängplats för gästande vänner och släkt från hembygden. Här sov far middag, och då skyddades klädseln med ett tvättbart överdrag.

På skänken och på byrån hade man ställt upp prydnadssaker symmetriskt ordnade, nästan som små husaltare. En skål stod i mitten, höga vaser eller ljusstakar längst bort och åt sidorna figurer, små skor och en svan av porslin. Edits föräldrar tillhörde den första generationen arbetare som kunde unna sig att

Reformsträvanden

Arbetarnas bostadsstandard var betydligt lägre i Sverige än i t.ex. England, där bostadsområdena ofta var tröstlösa men varje bostad utgjordes av ett eget litet hus med tre rum, kök och bakgård.

Reformsträvanden i England och Tyskland påverkade svenska förhållanden. Vägfarande stiftelser byggde hus för skötsamma arbetare, trädgårdsstäder grundades. Reformsträvandena gällde bara ett fåtal; de präglades av en välvillig moralism och belöning av de skötsamma. Först på 1920-talet kom en förbättring för många, dels genom HSB, dels genom småstugebyggen. Först då blev det självklart att alla nya bostäder skulle ha tillgång till vatten, avlopp, elektricitet, bad och WC.

3 Hornsgatan på söder i Stockholm, där Edit bodde med sina föräldrar. Foto Stockholms stadsmuseum. **4** Latrintömning i Malmö kring sekelskiftet. Foto Otto Ohm, i privat ägo. **5** Bakgård i Stockholm kring sekelskiftet. Foto Stockholms stadsmuseum.

köpa prydnadssaker, och varje föremål betraktades som en dyrbarhet. Naturligtvis var sakerna fabriksgjorda efterbildningar av alla de prydnader som hörde till inredningen hos borgerskapet.

I köket lagades maten, där åt man, där tvättade man sig och där sov dottern. Till bostaden hörde också farstu och skafferier. Man hade vindskontor, matkällare och tillgång till tvättstuga och torkvind. På gården hade man torrass och vedbod.

Arbetarbostäderna

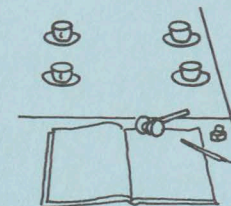
Detta var en vanlig typ av arbetarbostad i storstäderna. För Edits familj räckte den gott. Men om man hade många barn eller var tvungen att ta emot inneboende sänktes boendestandarden betydligt, och svårigheten att hålla rent och hålla ordning ställde ännu större krav på husmodern.

Alla hade inte heller så fina lägenheter. Många bodde i kaserner, där varje familj hade ett rum med en liten järnspis för matlagning inmonterad i kakelugnen.

Under 1880- och 1890-talen — då bostadsbristen var stor — byggdes i spekulationsyfte stora stenhus med smålägenheter för arbetare. Standarden kunde vara hygglig, även om utrymmena var minimala. Men många arbetare bodde i gamla, illa underhållna kåkar. Det finns tidiga vetenskapliga undersökningar som i detalj redovisar trångboddheten och bostädernas bristfälligheter. Det stod tidigt klart att de undermåliga bostäderna var orsak till många sjukdomar och främjade alkoholmissbruk.

13 Folkrörelserna

Våra folkrörelser växte fram under 1800-talets senare hälft. De hade sina rötter i den begynnande samhällsomvandling som industrialismen innebar. Rörelserna var internationella – till Sverige kom de från länder som tidigare industrialiserats. Många impulser kom från England, Tyskland och USA.

Det finns många olika tolkningar av ordet »folkrörelse». Med tiden har det blivit ett honnörssord som olika organisationer gärna använder om sig själva för att markera drag av oegennyttia. En definition säger att en verklig folkrörelse »måste stå på frivillighetens grund, ha stor anslutning, arbeta på lång sikt och ha starka ideella och dynamiska inslag».

I allmänhet menas med folkrörelser de tre stora rörelserna frikyrko-, nykterhets- och arbetarrörelsen, liksom bl.a. Kooperationen och idrottsrörelsen. Vid sekelskiftet 1900 hade de tre stora rörelserna blivit etablerade men var ännu unga och på frammarsch.

Alla tre uppstod i protest mot förhållanden i samhället och de arbetade för att förändra samhället till det bättre. Frikyrkorörelsen uppträdde i protest mot statskyrkans religiösa monopol, nykterhetsrörelsen kämpade mot det utbredda alkoholbruket och arbetarrörelsen strävade efter att ersätta kapitalisternas och överklassens makt med socialism.

Trots sina skiftande mål hade rörelserna ett gemensamt intresse: att avskaffa de hinder som fanns för målens förverkligande. Förenings- och yttrandefrihet var t.ex. lika viktig för alla tre. För att få verklig genomslagskraft och kunna påverka i den riktning man önskade blev kampen för rösträtt av avgörande betydelse och en fråga som band samman rörelserna.

Rörelserna förmedlade värderingar som var viktiga för byggandet av ett nytt, bättre samhälle. Solidaritet, ärlighet, kamratskap, ansvar, demokrati, bildning och gemenskap var centrala och levande begrepp för folkrörelsernas pionjärer.

Gemensamma drag

Åtskilliga drag var gemensamma för alla tre folkrörelserna. De var alla starkt målinriktade och leddes av personer som kunde samla och hänföra stora folkmassor. De hade likartad propaganda- och programverksamhet, liksom likartade organisations- och gemenskapsformer. Alla drabbades också efter hand av fraktionsstrider och utbrytningar. Så småningom har flera av dem institutionaliserats.

Fanor, standar och affischer visar den utåtriktade verksamheten, som t.ex. offentliga möten, demonstrationer och kampanjer. Fanorna och standaren är samlingstecken som visar vad man kämpar mot och vad man strävar efter, de uttrycker de värderingar man vill förmedla.

Den viktigaste inre arbetsformen var föreningsmötena, där alla medlemmar hade rätt att yttra sig och delta i besluten. Här praktiserades demokrati långt innan demokratiska idéer slagit rot ute i samhället. Genom föreningsarbetet trä-

1 Första maj-tal på Gärdet. Foto Nordiska museet.

2
nades människor att ge uttryck och argumentera för sina åsikter, att leda möten och föra protokoll. Den skolning som folkrörelsearbetet innebar har fört otaliga medlemmar till politiska poster och andra viktiga befattningar i samhället.

Folkbildning och gemenskap

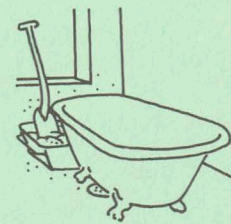
Folkrörelserna har även gjort stora insatser på folkbildningens område. Bokläsning och organiserade studier ansågs tidigt som viktiga inslag i verksamheten. Föreningarnas boksamlingar kom så småningom ofta att utgöra stommen i de allmänna folkbiblioteken. Den moderna studiecirkeln skapades inom IOGT strax efter sekelskiftet och har blivit mönsterbildande.

Förutom den målinriktade verksamheten erbjöd folkrörelserna gemenskap och social samvaro för sina medlemmar. I föreningarna fann man nya vänner och där skapades nya gemenskapsformer. På mötena förekom ofta kulturella eller underhållningsbetonade inslag. Denna gemenskap symboliseras i montern av kaffebordet som fanns i alla frikyrkokolor, ordenshus och Folkets hus.

2 Hudiksvalls baptistförsamling 1902. Foto Folkrörelsernas arkiv i Gävleborgs län. 3 Syföreningen i Torsäkers missionsförsamling i början av seklet. Foto Folkrörelsernas arkiv i Gävleborgs län.

14 Här byggs för att få luft och ljus

I samband med industrialiseringen och den ökande inflyttningen till städerna under 1800-talets senare del hade bristen på bostäder för arbetarbefolkningen tidvis varit skriande. Situationen hade förbättrats något efter sekelskiftet, men under första världskriget 1914–18 och den efterföljande lågkonjunkturen upphörde både nybyggnad och sanering nästan helt. När bostadsbyggandet åter kom igång steg hyrorna våldsamt. Förhållandena blev snart lika krisartade som 30 år tidigare.

Bostadsbristen fick svåra sociala följder. Myndigheter och politiker tvingades ta itu med problemen och bevilja statliga lån till bostadsbyggande. Bostadsföreningar bildades för att få fram bra och billiga bostäder åt arbetarna.

En pådrivande faktor i bostadspolitikerna blev bostadsföreningarna, särskilt Hyresgästernas spar-kasse- och byggnadsförening, HSB, bildad 1923. »Här rivs för att få luft och ljus» hade August Strindberg skrivit i dikten »Esplanadsystemet» 1883. HSB ville bygga högklassiga bostäder i ljusa, öppna miljöer.

De första bostadsföreningarna hade tillkommit redan på 1870-talet, men det var i samband med första världskriget som dessa fick vind i seglen. Enbart i Stockholm gundades 247 föreningar mellan 1915 och 1924.

HSB

Störst betydelse fick som sagt HSB vars riksförbund kom till 1924. Från starten och fram till 1957 var arkitekten Sven Wallander föreningens verkställande direktör och dess eldsjäl.

Föreningens målsättning var att på kooperativ väg medverka till att bygga bort bostadsbristen. Medlemmarna skulle ha full besittningsrätt till sin bostad. Lägenheterna skulle förses med modern standard. Speciellt stred man för att även arbetarna skulle ha tillgång till eget dusch- eller badrum, vilket motarbetades av myndigheterna. Dessutom kunde hyrorna hållas låga, dels på grund av att föreningen fick förmånliga lånevillkor, dels genom att man på olika sätt pressade byggkostnaderna.

Att få flytta in i en ny HSB-lägenhet

En som ännu 1985 minns hur det var att flytta in i ett av de tidiga HSB-husen är Erik Lindvall, 96-årig smålänning och f.d. typograf. Som så många andra av sina arbetskamrater hade han tidigt anslutit sig till arbetarrörelsen och bl.a. varit facklig ombudsman. Eftersom han hade varit engagerad både i hyresgästföreningen och, sedan grundandet, i

HSB, var det naturligt för honom att också åta sig vicevärdskapet för föreningen Färjan på Igeldammsgatan i Stockholm dit han flyttade 1929 tillsammans med hustru och dotter. Deras tidigare bostad, en omodern tvårummare, hade varit avdelad från en fyrrumslägenhet. Deras tvåa hade visserligen haft wc, men köket hade vid delningen tillfallit den andra tvåan. De hade därför fått klara sig med att laga mat på ett gaskök insatt i en skrubbe.

Den nya lägenheten var mindre, men standardförbättringen betydde väldigt mycket för familjen. Badrummet var utrustat med tvättställ med spegel ovanför, wc samt dusch. Det var beräknat utrymme för badkar, men det fick hyresgästerna skaffa på egen bekostnad. Erik köpte ett för hundra kronor.

Väggar och snickerier var målade i svagt gulbeige, och golvet var lagt med svarta och vita kakelplattor. Att ha tillgång till varmvatten i både kök och badrum, att familjen kunde bada flera gånger i veckan kändes härligt, likaså att det fanns hiss och sopnedkast i huset. Och utsikten mot en bergknalle inte att för-glömma!

Köket med sin fräscht vitmålade skåpinredning utgjorde vid en jämförelse med deras senaste bostad den största kontrasten. Gasspisen var en trelågig svart Husqvarna på ben. Eftersom kylskåp inte ingick i normalstandarden, köpte de ett själva och satte in.

I Färjan fanns det 419 lägenheter, alla

1 Visning av nybyggda HSB-lägenheter vid Falugatan i Stockholm 1925. Foto HSB:s arkiv.

2 Det dröjde länge innan bostadsslummen försvann. Foto från 30-talet, Hans Malmberg, HSB:s arkiv.

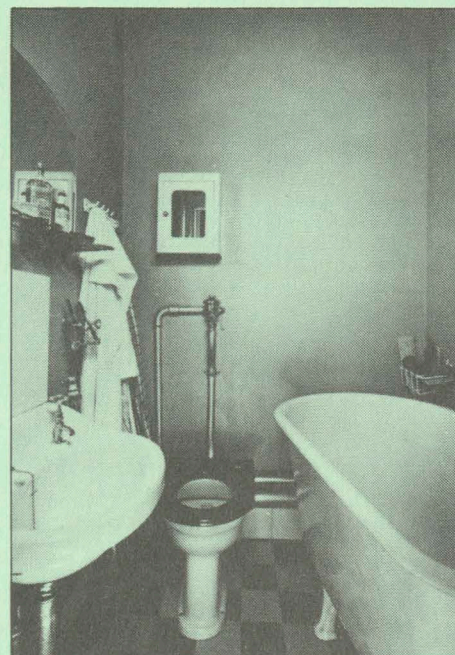
3 utrustade med dusch- eller badrum. 294 utgjordes av ett rum med kök eller kokvrå, resten var tvårummare. I ett av husen fanns en väl utrustad tvättstuga.

HSB som föregångare

HSB gick alltså in för att bygga framför allt små lägenheter på högst två rum men med alla dåtida bekvämligheter. Köket ersattes ofta av kokvrå. Genom att minska kökets yta kunde man inom

ramen för en ettas utrymme få ytterligare ett rum.

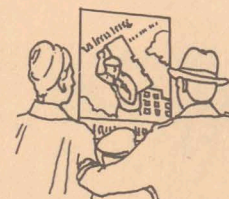
En del av de bostadstekniska nyheter HSB införde i sina fastigheter, t.ex. sopnedkastet och den vitemaljerade gasspisens, blev snart normalstandard för bostäder i övrigt. Med sina krav på vettiga planlösningar och god teknisk och sanitär utrustning även för smålägenheterna var HSB länge föregångare inom bostadsbyggandet i Sverige.

3 Grindshagens lekplats, 1930-talet. Foto HSB:s arkiv. **4** Badrum i HSB-lägenhet, 1931. Foto HSB:s arkiv. **5** Interiör från HSB-lägenhet, 1929. Foto HSB:s arkiv.

15 Den nya människan

1 Kvarteret Bolinders vid Kungsholms strand i Stockholm byggdes i funkisstil 1934–38.

Med första världskriget försvann mycket av den gamla världen. Stora sociala omvälvningar skedde, och nya idéer fick möjlighet att förverkligas. När krigets efterdyningar väl hade lagt sig blev framstegsoptimismen allt starkare. Den fick dock en allvarlig knäck av den ekonomiska världskrisen i slutet av 1920-talet.

Politiskt uppstod starka spänningar mellan framför allt ytterlighetsriktningarna fascism och kommunism. Motsättningarna kulminerade i andra världskriget 1939–45. I Sverige, där socialdemokraterna fick makten 1932, kom utvecklingen att ske i lugna former, och landet lyckades också hålla sig utanför kriget.

En gemensam strävan för olika ideologier var att förändra samhället och människorna genom att utnyttja teknikens framsteg. Också på andra områden än inom politi-

ken framträdde nya och radikala idéer. Inom arkitektur och konsthantverk kom en stark strömning som betonade en rationell och praktisk formgivning. Under namnet funktionalismen slog den igenom i Sverige i samband med Stockholmsutställningen 1930.

Folkhemmet

Begreppet »folkhemmet» lanserades av den socialdemokratiske partiledaren Per Albin Hansson redan 1928. Det goda samhället skulle fungera som ett gott hem. Från 1930-talets mitt dominerade parollerna om folkhemmet och välfärdspolitikerna socialdemokraternas valaffischer. Ju närmare andra världskriget kom, desto mer kom både deras och de borgerliga partiernas valpropaganda att handla om beredskapsanda, neutralitetspolitik och försörjningsfrågor. Många sociala reformer kom att förse-
nas genom kriget.

2

Arbetslösheten var mycket hög under det tidiga 1930-talet. Krisen på arbetsmarknaden förvärrade ytterligare de trångboddas situation. Födelsefallen var oroväckande låga. Gunnar och Alva Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* 1934 bidrog till att man satte den låga nataliteten i samband med bostadsbrist och arbetslöshet.

Bostadspolitik och familjepolitik

Den bostadssociala utredningen 1933 utmynnade i ett förslag till statlig subventionering av bostäder, i första hand för barnrika familjer. 1935 antog riksdagen ett förslag om subventioner för byggnad av s.k. barnrikehus, där familjer med små inkomster och många barn skulle få lägenheter om minst två rum och kök. Senare under 1930-talet presenterade den 1935 tillsatta befolkningskommissionen ytterligare förslag till förbättring av barnfamiljernas ställning.

Det var också under 1930-talet som begreppet familjepolitik började diskuteras på allvar. Man inriktade sig i första hand på att förbättra stödet till blivande mödrar. Tidigare hade det inte varit ovanligt att förvärvsarbetande kvinnor avskedades då de gifte sig eller då de fick barn. Det var därför en viktig reform när »avskedande på grund av trolövning, äktenskap eller barnsbörd» blev i lag förbjudet 1939. En rad andra sociala reformer genomfördes samtidigt, t.ex. de statliga bostättningslånen.

Den nya familjen

Reformerna var ännu begränsade men visionerna stora. Samhället skulle byg-

gas upp kring familjen som enhet. Idealfamiljen bestod av två yrkesarbetande människor med minst tre men gärna fler barn. Kvinnans roll i hemmet skulle förändras — det gällde för både de förvärvsarbetande och de kvinnor som arbetade i hemmet.

»Den nya familjen», med nya bostadsvanor, ställde naturligtvis helt nya krav på bostadens utformning. Här passade funktionalismen in.

Funktionalismen

»Ett hus är en maskin där man bor. Där skall man ha bad, sol, varmt och kallt vatten, temperatur efter behag.» Dessa ord av den franske arkitekten Le Corbusier kan stå som en sammanfattning av funktionalisternas syn på bostadsbyggnad. Funktionalismen i Sverige pre-

2 Vandringar med karta och kompass — en populär sport. Här vid Tyresö strand 1939. Foto Gunnar Lundh, Nordiska museet.

3 Lekplats i Fredhäll på 1930-talet. Foto Gunnar Lundh, Nordiska museet.

senterades på Stockholmsutställningen 1930. I utställningen liksom programskriften *acceptera* beskrevs bostaden som utrymmen avpassade efter olika funktioner: att äta, laga mat, sova, leka osv.

Förhoppningarna att tekniken skulle skapa ett bättre och rättvisare samhälle utmärkte i hög grad funktionalismens idéer. Standardisering och prefabricering skulle ge billigare och bättre bostäder, där rena och enkla former skulle ge uttryck för den moderna tidens anda. Vetenskap, teknik och konst i förening skulle befria folket och skapa en ny, lyckligare människa.

4 Funktionalismens idéer presenterades på 1930 års utställning. Vardags- och matrum i lägenhet ritad av Kurt von Schmalensee. Foto Karl Schultz, Nordiska museet.

FN, Förenta nationerna, hade bildats redan under fredsåret, och många hoppades att världsfreden därigenom skulle vara garanterad. Men det kalla kriget mellan segrarmakterna var snart ett faktum, krig och kriser avlöste varandra under 1950-talet. I konflikten mellan Öst och Väst valde Sverige att hålla fast vid neutraliteten.

1 Svenska Dagbladets förstasida vid krigsslutet 1945.

All oro i världen till trots har 50-talet i dag kommit att framstå mer eller mindre som en idyll. Det var en epok präglad av medborgarnas starka framtidstro. Näringslivet blomstrade och det fanns pengar både till utbyggnaden av välfärdssamhället och till en ökad privat konsumtion.

Sjukhus byggdes i snabb takt, och en allmän sjukförsäkring infördes. En rad trygghetslagar tillkom. ATP (allmän tjänstepension) – den enda stora politiska stridsfrågan under perioden – beslutades 1959.

Skolväsendet reformerades, och en försöksverksamhet med en skola gemensam för alla inleddes. Bakom reformerna låg jämlikhetskrav. Även friheten fick sitt: motboken slopades 1955.

Den samlingsregering som Sverige haft under andra världskriget upplöstes 1945. Socialdemokraterna styrde nu landet, 1951–57 i koalition med bondeförbundet. Tage Erlander efterträdde Per Albin Hansson som statsminister vid dennes död 1946, och när Gustav V avled 1950 efterträddes han av sonen Gustav VI Adolf.

Mopedgrabbens önskedröm... Fri bensin och så mycket Coca-Cola man kan dricka... Coca-Cola är toppen på en trevlig träff, så lagom, så angenäm, så härligt svalkande. Njut av pausen som friskar upp — stanna för en Coca-Cola.

Låt Coca-Cola locka fram
ditt friska, glada jag!

Ungdomskulturen

Välståndet ökade för alla, men särskilt märkbar blev ungdomarnas tilltagande köpkraft. Deras åsikter fick större tyngd, och de började bli en intressant konsumentgrupp. Nu uppstod t.ex. ett särskilt tonårsmode — tidigare hade kläder gjorts antingen för vuxna eller för barn.

Det började med tonårvisningarna på NK i Stockholm, det anrika varuhuset för en kräsen och penningstark publik. Här fick tonåringarna ge synpunkter på kläder och mode. Det utlystes tävlingar och man ordnade mannekäng-uppvisningar — givetvis med ungdomarna själva som medagerande.

Utbudet av konsumtionsvaror kom i mångt och mycket att styras av ungdomarnas önskemål. Och det var den amerikanska livsstilen som efterfrågades. Amerikanska bilar, nylonstrumpor, kulspeppennor och cigaretter blev statussymboler. Musik och film importerades från USA. De amerikanska jeansen blev också svenska ungdomars modeplagg, de amerikanska serietidningarna med Kalle Anka, Musse Pigg och andra numera välkända figurer blev bästsäljare också i Sverige — må vara i svensk översättning. Coca-cola blev en inredryck, upplåsbart Bubble Gum tuggades och blåstes landet över.

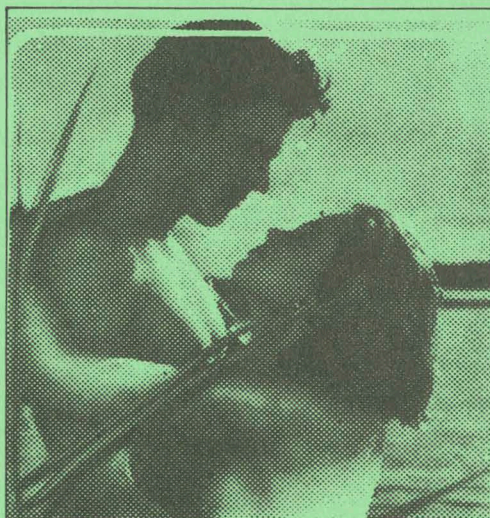
3 *Mopeder, coca-cola, ungdomsmode... Efter amerikansk förebild växer en ungdomskultur fram. Annon från 1958.*

Film och TV

De amerikanska idolorna blev också våra idoler: Audrey Hepburn, Marilyn Monroe, Elvis Presley och Frank Sinatra för att nämna några. Men vi hade också våra egna idoler från film, radio och TV — det nya mediet som startade officiellt i Sverige 1954. Vi chockades av några korta nakenscener med Ulla Jacobsson i filmen »Hon dansade en sommar». Vi fängslades av Lennart Hyland i radioprogrammet »Karusellen» och av alla stjärnor som tändes genom hans förmedling — t.ex. Snoddas som sjöng om flottarkärllek. Vi imponerades av de ytterst kunniga amatörerna i TV:s tiotusenkronorstävling och gladdes åt deras segrar.

4 *Lennart Hyland ledde de oerhört populära Karusell-programmen i radio under 50-talet. Foto Röster i Radio.*

HON dansade EN SOMMAR

Edvin Adolphson
Irma Christensson
John Elfström
Erik Hell

Svensk films nya kärlekspar
ULLA JACOBSSON • FOLKE SUNDQUIST
Regi: Arne Mattsson Nordisk Tonefilm

5 *Nakenscenerna i filmen »Hon dansade en sommar» väckte stort rabalder både här i Sverige och utomlands vid 50-talets början. Foto Svenska Film-institutet.*

17 Det standardiserade folkhemmet

Vid början av 1960-talet var drömmen om »folkhemmet» förverkligad – åtminstone om man med folkhem menar ett samhälle där ingen behöver lida materiell nöd. En rad reformer eller förbättringar på det sociala och ekonomiska området hade genomförts för att garantera alla medborgares trygghet.

Många av dessa reformer hade diskuterats och börjat planeras redan under 1930-talet. Men det var först under högkonjunkturen i efterkrigstidens Sverige som det fanns ekonomiska möjligheter att förverkliga dem. Framför allt gällde detta under »rekordåren» 1960–65, då tillväxtmöjligheterna tycktes obegränsade. I stort sett rådde det också en enighet mellan de politiska partierna och ett samförstånd mellan arbetsgivare och fackliga organisationer om målen för samhällsutvecklingen.

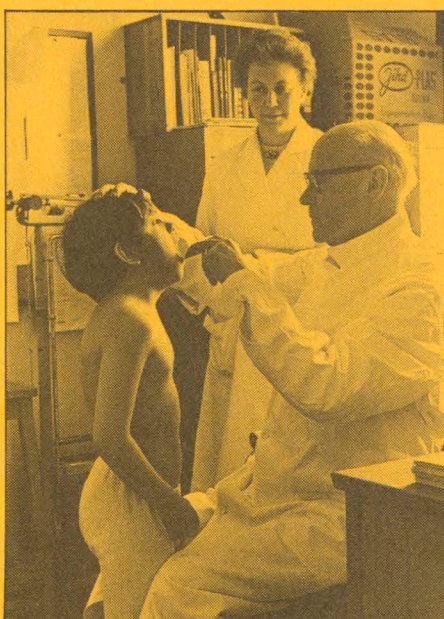
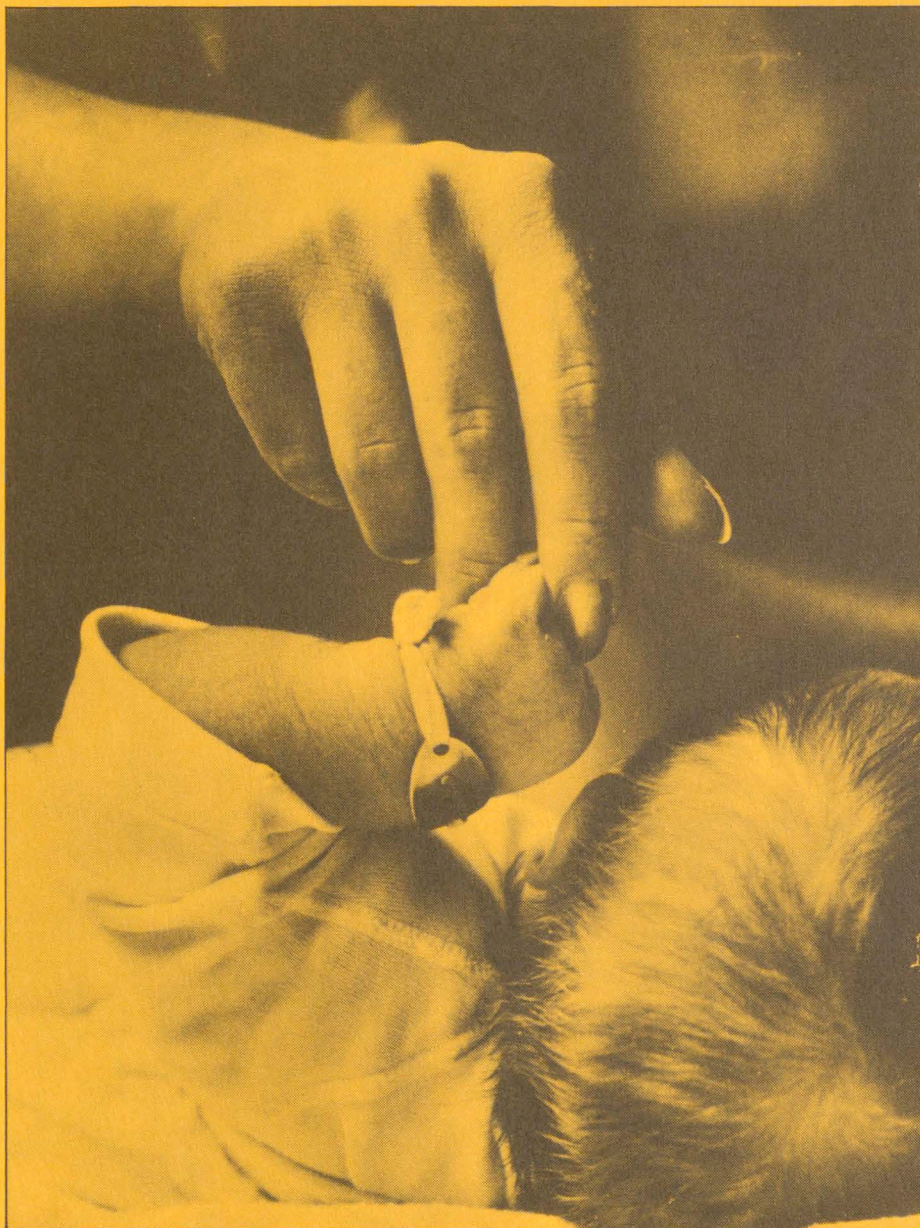
I 1960-talets folkhem blir svensken omhändertagen från vaggan och till graven.

Den nyfödde medborgaren får ett eget nummer, personnumret, som gör att han eller hon inte kan blandas ihop med någon annan. Den nyfödde förs in i födelseregistret. Därmed garanteras mer eller mindre automatiskt att medborgaren får del av alla förmåner som hör Välfärdssverige till.

Under graviditeten går den blivande mamman till mödravårdscentralen för regelbundna, kostnadsfria kontroller. Föräldrarna till den nyfödde får barnbidrag med posten. På barnavårdscentralen kontrolleras att barnet utvecklas normalt. Där ges också vaccinationer och annan förebyggande vård kostnadsfritt.

1960-talets barn får när det uppnått en viss ålder kallelse till skolmognadsprov, och om han eller hon är mogen för detta är det dags att börja skolan. Skolbarnet får fria läroböcker och fria skolmåltider.

Efter avslutad skolgång börjar arbetslivet. Det är reglerat på olika sätt för arbetstagarens bästa genom arbetstidslagar, skyddsföreskrifter osv. Den som förlorar arbetsinkomst på grund av sjukdom får ersättning från sjukkassan. Vid olycksfall eller sjukdomar orsakade

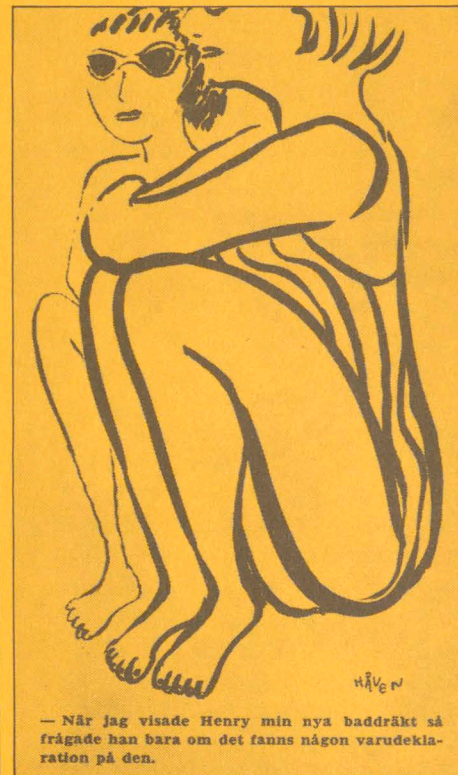

1–2 Redan från födseln garanteras vi alla de förmåner som hör Välfärdssverige till. Foto Ulf Rigner, Reportagebild resp. Foto-Hernried, Nordiska museet.

3 Reglering, standardisering och kontroll – en förutsättning för god och jämbördig standard? Bilprovning infördes 1965. Foto-Hernried, Nordiska museet.

4 Teckning av Håven (Hans W. Nilsson). Ur Vi 24/1963.

av arbetet ersätts arbetstagaren av försäkringar.

Samhället erbjuder dessutom sjukvård till låga taxor. Den som inte kan försörja sig genom arbete är tillförsäkrad olika former av hjälp och bidrag. Den som behöver vård på grund av ålderdom får bo på ålderdomshem.

Reglering, standardisering och kontroll

Reglering, standardisering och kontroll av olika områden sågs som en förutsättning för att man skulle kunna ge alla medborgare en god och jämbördig standard. Institutioner som statens institut för folkhälsan, Hemmens forskningsinstitut, bostadsstyrelsen och statens institut för konsumentfrågor inrättades i statlig regi för att man skulle kunna kartlägga alla livets områden. »Socialingenjörerna» vägde, mätte och testade.

För att kunna bygga goda och ändamålsenliga bostäder satte man redan kort efter andra världskriget igång ett omfattande utredningsarbete. 1939/40 startade en utredning om smålägenheter, bostadsvanor och bostadsnormer. Hemmens forskningsinstitut arbetade i många år med köksstudier; den första standarden för svensk köksinredning fastställdes 1950.

Möbelundersökningar påbörjades 1948. Den första måttstandard gällde

bädden. Den slog snabbt igenom vid produktionen av sängar och madrasser och fick – liksom senare bordsstudierna – betydelse för bostädernas rumsmått.

Myndigheterna försökte också påverka kostvanorna genom rekommendationer om vad och hur vi skulle äta. Statens institut för folkhälsan skulle bl.a. utöva livsmedelskontroll och bedriva upplysningsverksamhet. Efter amerikansk förebild lanserades 1963 kostcirkeln av institutet. Den kom att användas flitigt i kostpropagandan och infördes i de flesta läroböcker på området.

5 Kostcirkeln lanserades 1963 av Statens institut för folkhälsan. Ur Vår Föda årg. 37:3 1985.

18 Världen vidgas

Ätte acksjon

Räfs å ta ihop
å ställ spånkorgen
däri baklucka!

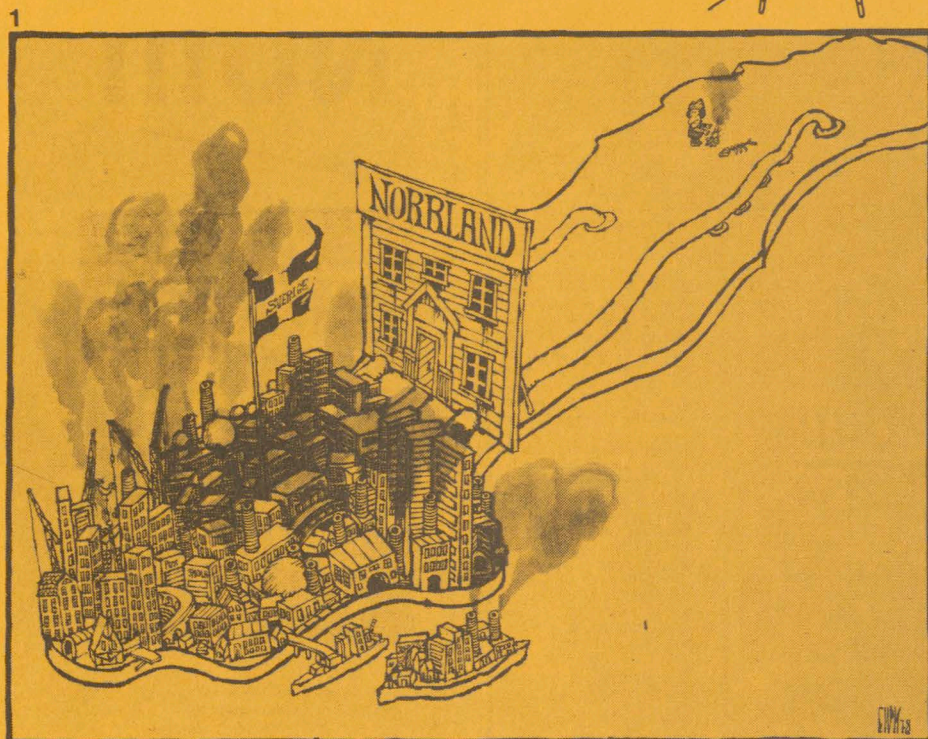
Vri om i nöckelhåle
å kast'n åt fanders.

Tidningsbla för fönstre.
Kråka sett på skorsten.

Dra för troen däri le
å hä jänn grinna!
Å kula rö så får vi!
Åt Stóckholm.

Men faen vare va vackert på
sommarmårna!

(Birger Norman, *Utanikring*, 1976)

Under 1960-talet och första hälften av 1970-talet ökade hela tiden välbefindandet i Sverige. Semestern förlängdes och arbetstiden förkortades. Tandvårdsförsäkring, föräldraförsäkring och en rad andra sociala reformer genomfördes, lagar om anställningsskydd, medbestämmande och arbetsmiljö trädde i kraft. Men tillväxten hade sitt pris: arbetsplatserna koncentrerades alltmer. Många fick flytta – men många lämnade hjärtat och själen kvar...

Redan under 1940-talet, då jordbrukspolitiken förändrades, ökade inflyttningen till tätorterna – landsbygden började avfolkas. Det blev allt svårare att livnära sig på ett litet familjebordbruk, och samtidigt ropade industrin på arbetskraft.

Sammanslagning och stordrift blev honnörsord. Tron på en tillväxt utan slut, på centralisering och stora enheter blev allt starkare. Kommuner slogs samman, skolorna och sjukhusen blev allt större och väldiga bostadsområden byggdes i snabb takt.

Bostadspolitiken

Förorterna, som efter andra världskriget började växa runt storstäderna, planerades efter engelska idéer och förebilder. Meningen var att de skulle fungera som självständiga småstäder. I Sverige

var bostadsbristen påtaglig, och den socialdemokratiska regeringen såg som en huvuduppgift att lösa problemet. »Miljonprogrammet», som genomfördes 1964–74, innebar att det byggdes ca 100.000 lägenheter per år.

Bostadsbristen byggdes bort, men de nya bostadsområdena blev inte alltid i mänsklig skala. Idéerna om förorterna som självständiga småstäder blev knappast heller genomförda. Det fanns få arbetstillfällen, och ofta kom affärer, daghem och skolor långt efter det att bostäderna blivit färdiga. De som flyttade in var till största delen unga barnfamiljer – ofta från landsorten.

Flykten från verkligheten

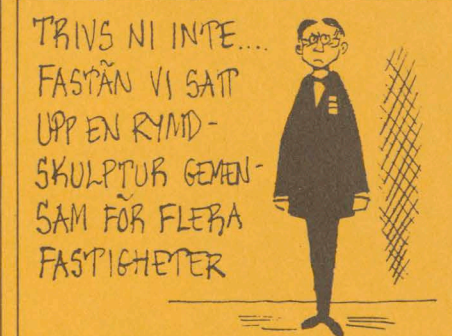
Hur storskalighet, enformighet och rotlöshet påverkade människorna är svårt att säkert säga. Men det är knappast en slump att narkotikamissbruket vid mitten av 1960-talet blivit ett allvarligt problem som spred sig lavinartat.

En harmlösare form av verklighetsflykt bjöd det nya TV-mediet på. Prov-sändningar från Tekniska högskolan i Stockholm började 1948, och 1956 startade reguljära TV-sändningar. Genombrottet kom under 1960-talet: TV-licens löstes i långt snabbare takt än någon hade förutspått och snart fanns en apparat i nästan varje hem.

1 Norrlands avfolkning sedd genom tecknaren EWK:s ögon.

2 Teckning av MEM.

3 Bostadsbristen byggdes bort med de nya förstäderna. Foto Peter Gullers.

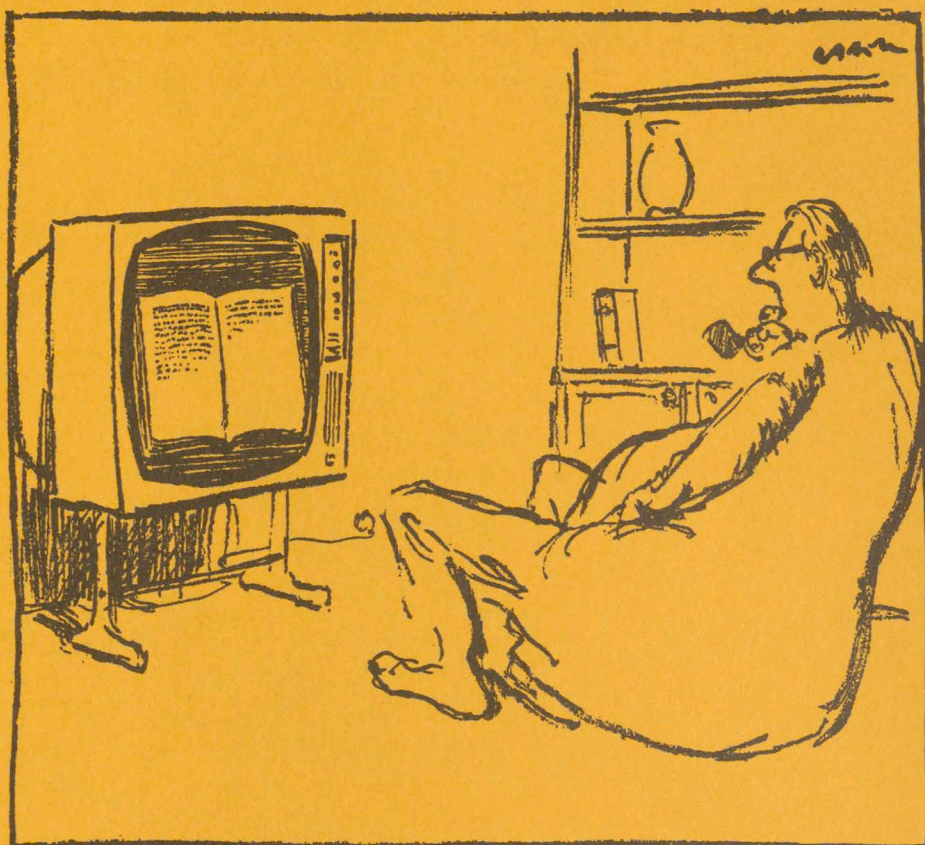

En vidgad värld

Många har varit kritiska mot det nya mediet och menat att TV slår sönder familjegemenskapen, likriktar oss och gör oss passiva. Men klart är också att TV har vidgat vår horisont, gjort att hela världen har flyttat in i våra vardagsrum.

Vietnamkriget var det första exemplet på hur en hel världsoption kunde påverkas av TV:s direktsända bilder. Intresset för miljöfrågorna och u-ländernas problem hade säkert inte heller vuxit så starkt om inte TV visat fram olika katastrofer. Och inte bara krig, terrorism, nöd och elände har kommit oss närmare. 1969 kunde många miljoner TV-tittare följa hur vår värld bokstavligen vidgades, då människan satte sina första steg på månen.

Samtidigt har vi på andra sätt sedan 1960-talet alltmera öppnat dörrarna mot vår omvärld. Sverige har blivit ett invandrarland. Charterresorna har gjort det möjligt för alltflera att resa utomlands, också till avlägsna resmål.

4

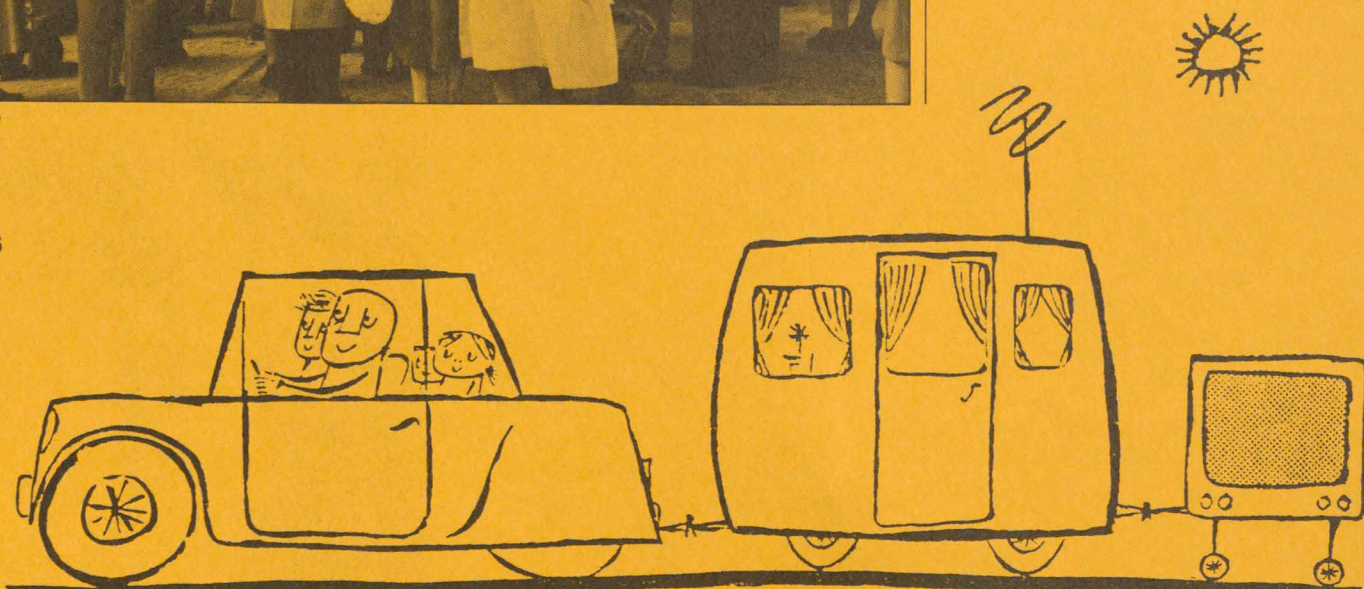
5

4 Teckning av Martin Lamm.

5 Radio och TV-affärernas skyltfönstersändningar drog skaror av TV-tittare. Foto-Herried, Nordiska museet.

6 Teckning av Herr Sandberg.

6

19 Engagemang och opposition

1

Det är en vårlördag i centrala Stockholm. Till tonerna av Chopins sorgmarsch kommer sex unga män bärande på en kista. Den döde är den svenska granen.

Det var Fältbiologerna – Svenska naturskyddsföreningens ungdomssektion – som den 7 april 1984 anordnade denna annorlunda demonstration. Den genomfördes för att rikta uppmärksamheten på de larmrapporter som framkommit om den ökade skogsdöden i södra och västra Sverige. Luftföroreningarna och försurningen är en av 1980-talets stora miljöfrågor.

Orsakerna till denna form av miljöförstöring står inte bara att söka inom det egna landet – även andra länders industriutsläpp spelar en stor roll. Ett år senare hölls en liknande demonstration i London, där de engelska deltagarna försökte påverka den brittiska regeringen. Man krävde att Storbritannien skulle ansluta sig till den grupp stater som enats om en tidtabell för minskning av svavelutsläppen.

Ungdomsrevolten

Att protestera, kämpa och vilja förändra är inget nytt för vår tid. Det är mest formerna och innehållet som ändras från generation till generation. Men under slutet av 60-talet skakades västvärlden av en våg av massdemonstrationer.

Det var ungdomar som protesterade – mot rasförtryck och utsugning av Tredje världen, mot Vietnamkriget, mot konsumtionssamhället och en hopplöst förstockad föräldrageneration. Slagordet var: »Lita inte på någon över 30!» Ungdomsrörelsen var allmänt vänsterradikal och anarkistisk och hylade Friheten – inklusive fria former för samliv, t.ex. i storfamiljer, och rätten att använda narkotika för att vidga medvetandet.

Rörelsen bars upp av studenter. Det var en generation som växte upp med betydligt mer pengar än någon tidigare. Ett nytt skolsystem, som betonade demokrati, solidaritet och samarbete, infördes. Samtidigt blev samhället alltmer centraliserat och ensidigt materialistiskt. TV förde in världshändelserna –

våldet och orättvisorna – i vardagsrummen.

Ungdomsrevolten 1968 var för många den första kontakten med det som kommit att kallas »de nya folkrörelserna». Under 1970-talet växte så ett antal olika protest- och alternativrörelser fram. De hade ett klart samband med 60-talets protestgeneration och de yrkesgrupper som expanderade under denna tid, nämligen de inom den offentliga sektorn. Man kämpade för bättre miljö, för kvinnans frigörelse, för acceptering av sexuella minoriteter och för fred – mot giftutsläpp, kärnkraft, pornografi och kapprustning.

1 Sorgedemonstration på Sveavägen i Stockholm 1984. Foto Pressens bild.

Miljörelsen

Miljörelsen har gamla traditioner i Sverige. Svenska naturskyddsföreningen, exempelvis, bildades redan 1909.

De senaste decenniernas miljödebatt började med upptäckten av kvicksilverförgiftningarna under 1960-talet. I Sverige stod Hans Palmstierna och Björn Gillberg i främsta ledet. För många svenskar blev Björn Gillbergs berömda skjorttvätt i TV — då han använde gräddpulver som tvättmedel — en chockartad demonstration av hur kemikalier används.

Miljörelsen har aldrig haft någon enhetlig organisation, vilket är både dess styrka och dess svaghet. Oftast är man inriktad på lokala sakfrågor. En av de mest uppmärksammade aktionerna var »Rädda almarna» i Kungsträdgården i Stockholm 1971 inför byggandet av en tunnelbaneuppgång. Aktionen blev något av en folkfest och resulterade i att almarna fick stå kvar.

Kärnkraftens vara eller icke vara blev en dominerande valfråga 1976. I och med folkomröstningen 1980 blev kärnkraften en av de få frågor som miljörelsen lyckats driva över hela landet.

Fredsrelsen

Även fredsrelsen har många olika riktningar och grupperingar inom sig. Utgångspunkterna kan vara pacifistiska, politiska eller religiösa. De senaste tillskotten har varit olika yrkesgrupperingar, t.ex. läkare mot kärnvapen, som 1985 fick Nobels fredspris.

Också kvinnorrelsen har en gammal tradition när det gäller fredsfrågor. Uppmärksammade aktioner under 1980-talets början har varit fredsmarscherna i både öst och väst.

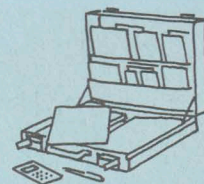
Samarbetet mellan miljörelsen och fredsrelsen har också ökat. »De nya folkrörelserna» har utan tvivel blivit en maktfaktor. Men det gäller att formulera alternativa livsformer för en fredlig värld och att sprida budskapet...

2 Tusentals stockholmare hindrar i maj 1971 myndigheterna att fälla några almar för att ge plats åt en ny tunnelbanestation. Foto Pressens bild.

3 Kvinnornas fredsmarsch Stockholm — Moskva — Minsk 1982. Foto Pressens bild.

20 Kontorsarbete

Bland det mest påtagliga i 1900-talets samhällsomvandling är tillväxten av kontor – kontorsarbetsplatser och nya yrkesgrupper under den samlande benämningen tjänstemän. Denna omvandling till ett kontors- och tjänstemannasamhälle kan karaktäriseras i fyra punkter:

- Det har skett en kraftig ökning av antalet tjänstemän.
- Andelen kvinnor bland dessa har ökat.
- Tjänstemännens villkor har successivt försämrats.
- Kontorsarbetet har förändrats genom mekanisering och automatisering.

Kontoren har vuxit fram i takt med vår tids växande produktion av dokument, skrivelser, utredningar, PM och fakturor, kopiorna inte att förglömma. Kontoret har en lång historia, men de privata affärskontoren hör förra seklet och industrialismen till. 1800-talets bruksbokhållare var den moderna tidens förste kontorist och tjänsteman.

Den stora ökningen av antalet tjänstemän, inklusive kontorsanställda, är en följd av att produktionen ändrats, först från jordbruk till industri och sedan successivt under 1900-talet från industri till tjänster och information. För cirka hundra år sedan räknades endast några få procent som tjänstemän. I dag arbetar fler personer i s.k. tjänsteproducerande yrken än i den direkta varuproduktionen.

2

Kvinnorna till kontoren

Andelen kvinnliga kontorsanställda har hela tiden ökat. Det var först medelklassens välutbildade, ogifta kvinnor som efter första världskriget sökte plats på kontor. Den vidgade arbetsmarknaden för kvinnor under 1900-talets första årtionden bidrog väsentligt till kvinnornas frigörelse. Efter 1939, då lagen om förbud att avskeda kvinnor i samband med äktenskap och havandeskap infördes, fick även de gifta kvinnorna samma möjligheter till yrkesarbete.

Kvinnornas nya möjligheter att bli självständiga yrkeskvinnor hade dock sina begränsningar. Arbetet skedde helt på mannens villkor. Männen, som tidigare dominerat kontoren, kunde lämna ifrån sig rutinuppgifter till kvinnorna. Själva tog de fortfarande hand om funktionerna som arbetsledare och planerare. Detta innebar en tydlig gränsdragning mellan kreativa och enkla, repetitiva arbetsuppgifter och också mellan vad som ansågs typiskt manligt respektive kvinnligt arbete.

1 *Chefen, bokhållaren och kontoristen. Kontoren var små, utrustningen enkel. Foto Nordiska museet.*

2 *Kvinnorna har tagit över kontorsarbetet men chefen är en man. AB Percy Luck, ca 1920. Foto Nordiska museet.*

3

Förändrade arbetsvillkor

1800-talets bruksbokhållare stod sin arbetsgivare nära, och han förväntades ha samma livsmål och politiska syn som denne. Även en tjänsteman i början av seklet var privilegierad vad gällde arbetsvillkor. Men efter första världskriget kom tjänstemännens tidigare relativt goda löner att urholkas. Tjänstemännen hade inte som arbetarna några fackliga organisationer till stöd, och deras krav på kompensation för det försämrade penningvärdet rönt stort motstånd bland arbetsgivarna.

Detta blev upptakten till att tjänstemännen under 1920-talet började organisera sig fackligt. Den första centralorganisationen DACO, senare TCO, bildades 1931. Det dröjde dock till efter andra världskriget innan medvetenhet och engagemang i fackliga frågor blev något allmänt accepterat bland tjänstemännen. Inte minst de kvinnliga tjänstemännen var länge motståndare till fackligt arbete.

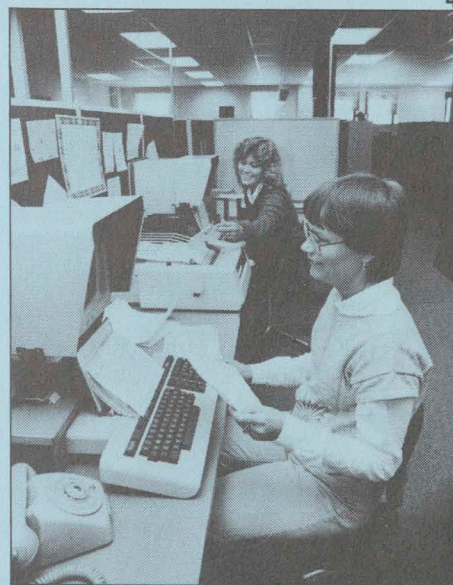
Arbetets tekniska förändring

Under 1900-talet har kontorsarbetet omvandlats från ett »bildat» arbete med hantverksmässiga inslag till en mekaniserad och automatiserad syssla. Skrivmaskinernas entré i kontorssalarna strax före sekelskiftet markerar en första gräns mellan kontorsarbete som manu-

ellt hantverk, med kontorsliggare och vässade fjäder- eller blyertspennor som viktigaste verktyg, till ett mekaniserat arbete. En andra gräns kan dras efter andra världskriget med hålkortssystemet som den främsta förutsättningen.

När skrivmaskinerna introducerades var de spännande tekniska nyheter för dem som arbetade på kontor, dvs. för männen. I början av 1900-talet var det helt givet att både män och kvinnor skrev på maskin, och ännu på 1930-talet var det inte ovanligt att en manlig tjänsteman skrev ut sina egna brev. I takt med den växande skaran av lågt betalda skrivmaskinsflickor utvecklades myten om att detta var en utpräglad kvinnosyssla som passade kvinnans sinne för noggrannhet.

Vid 1980-talets mitt håller denna inställning på att förändras. Detta beror på kontorsarbetets datorisering och på att allt fler av båda könen arbetar vid terminaler. Genom att de nya ordbehandlingsmaskinerna har samma karaktär av spännande nyhet som skrivmaskinerna tidigare hade, har det börjat bli tänkbart för både män och kvinnor att knappa fram bokstäver.

4

3 Kontorsarbetet växer. Ett tidigt kontorslandskap hos Svenska Livförsäkringsanstalten Trygg, ca 1910. Foto Nordiska museet.

4 Det datoriserade kontoret. Foto Försäkringskassaförbundets arkiv.

21 Familjen

I det förindustriella samhället var familjen en arbetsenhet, där var och en efter sin förmåga bidrog till familjens försörjning. Föräldrar och barn arbetade tillsammans på gården, och barnens uppfostran kom av sig själv. Så fortsatte bondens familj att leva också efter industrialiseringen.

Men för den växande befolkningen av borgare och arbetare förändrades familjens funktioner. Arbetsgemenskapen inom familjen löstes upp. Nya föreställningar om familjens uppgifter spreds av böcker och tidskrifter.

I det sena 1800-talets borgerliga miljöer skulle mannen försörja familjen, kvinnan ansvara för trivseln och hemmets vård. Barnens uppfostran blev något mycket viktigt. För arbetarfamiljerna kunde det vara svårt att leva upp till idealen. Dålig ekonomi, usla bostäder och ständigt arbete gjorde att det fanns föga tid för barnuppfostran.

En borgerlig familj

Alice Quensel var en liten flicka i Stockholm på 1890-talet. Hon växte upp i ett ämbetsmannahem med sina syskon och föräldrarna. Alice Quensel har i sina minnen – *Äldsta dotter* – berättat om sin barndom i detta hem. Hon skriver om lekar och leksaker i den stora barnkammaren, om besök på museer och föredrag, om modern, som hela tiden ledde och fostrade barnen: »Mamma läste historiska romaner för oss, och långt innan vi börjat skolan kunde vi inte bara Sveriges regentlängd utan också drottningarna och mer till.»

I hemmet fanns tavlor på väggarna, böcker i bokhyllan och bildverk på salongsbordet. Allt detta lärde sig barnen av, kunskaperna »insöps med atmosfären» som Alice säger:

»Någon drill var det dock ingalunda fråga om. Det skulle t.ex. aldrig fallit de vuxna in att förhöra oss på våra kunskaper. ... bildningen meddelades genom kommunikationen med de äldre i hemmet, s.a.s. insöps med atmosfären. Konst, historia och litteratur lektes in. Mamma ordnade scener ur dikter som t.ex. Fritjofs saga. Jag minns henne själv i pappas utochinvända päls som Fritjof...»

Alice berättar också hur familjen på kvällarna samlades kring aftonlampan.

Pappa läste högt ur Jules Vernes böcker, H.C. Andersens sagor, Charles Dickens och Sven Hedins arbeten.

I den borgerliga familjen under 1800-talet spelade uppfostran av barnen en central roll. Familjens sociala status måste erövrats på nytt för varje generation. Därför blev barnens uppfostran så viktig. Inläringen pågick ständigt, inte bara i skolan utan också på fritiden,

1 En disponenthustru med sina två barn i matsalen i hemmet i Stockholm 1904. Foto Nordiska museet.

2 "I barnkammaren". Oljemålning av Oscar Björk 1889. Foto Nordiska museet.

3 En arbetarfamilj i hemmet, bestående av ett rum och kök. 1900. Foto Nordiska museet.

4 "Frun som gör välgörenhet". Teckning av Anders Forsberg. Nationalmuseum.

Mer än hälften av arbetarfamiljerna bodde på 1890-talet i ett rum och kök eller mindre. Nästan hälften av familjerna i ett rum och kök hade inneboende. Många mödrar var ensamma om att passa och försörja sina barn. De kunde vara änkor, som Oscars mamma, eller de kunde vara övergivna kortare eller längre tid, medan pappan arbetade på

t.o.m. i leken. En överväldigande mängd »nyttiga och nöjsamma» leksaker och spel fanns att köpa i leksaksaffärerna.

Barnen i de borgerliga familjerna levde sitt trygga liv i hemmet. Men deras dagar var inrutade och övervakade av vuxna. De var ständigt föremål för uppfostran och krav på prestationer.

En arbetarfamilj

Det är en vinterkväll i Linköping på 1880-talet. Mamman sitter och syr, barnen sover. I hörnet står den inneboendes säng – mamman hyr ut en säng för att få hjälp med hyran. Mamman försörjer sig genom att tvätta. Hon har varit gift med en garvare, men nu är hon änka:

»Så stod då mor ensam med två små barn i en främmande stad. Det blev för henne att nu börja ett slavarbete utan like för vår gemensamma existens. Det var sista gången vi hade rum och kök... Sen blev det sämre och sämre. På ett ställe ett vindsrum med fönstren på taket, så där såg man bara himmel. Upp kl. 4 på morgonen och slut kl. 9 på kvällen. För det fick mor från 75 öre till en krona om dagen; då fick dom maten också...

Vi barn fingo sköta oss själva. Någon lagad mat kunde det aldrig bli tal om. Mjölk och bröd var vår matsedel dag efter dag. Jag hade börjat skolan samma år far dog och min 2 1/2 år yngre syster fick sköta sig själv, tills jag kom hem.»

Den som berättar är Oscar i antologin *Typografminnen*. När han blev 13 slutade han skolan för att hjälpa sin mamma.

Familjelivet i arbetarkvarteren var annorlunda än i de borgerliga hemmen.

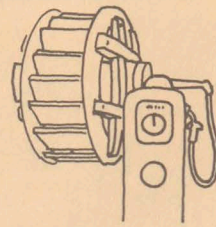
5 Gatan och gården var lekplats för arbetarbarnen. Foto Axel och Victor Malmström, Nordiska museet.

annat håll. Kanske pappan hade emigrerat till Amerika.

Barnen i arbetarfamiljerna fostrades efter andra normer än i de borgerliga familjerna. En viktig del av denna fostran försiggick ute, på gator och gårdar, genom lek med andra barn. I arbetsstugan, i skolan och i söndagsskolan fick barnen lära sig flit, renlighet, lydnad, gudsfruktan och håg för ärligt arbete. Många barn arbetade på eftermiddagarna, och en del slutade skolan i förtid för att börja arbeta, liksom Oscar.

Oscar berättar hur glad mamman blev när han kom hem med sin första avlön. Genom att bidra till familjens försörjning kunde barnen i arbetarfamiljerna utveckla en viss självständighet och självkänsla inför föräldrarna.

22 Tekniken förändrar vår värld

1 Järnvägar framväxt var en stark faktor vid samordning av exakta tider. Ur på stationsbyggnader, fabriker och offentliga platser blir allt vanligare. Foto Nordiska museet. 2 Muskelkraften – en vanlig energikälla. Rallare i arbete. Foto Gunnar Lundh, Nordiska museet. 3 Att övervaka maskiner, som utför det egentliga arbetet blev allt vanligare. Tetrapak-maskin, 1950-talet. Foto Nordiska museet. 4 Datorn tar över allt fler arbetsuppgifter. Foto Bertil Höglund, Nordiska museet. 5 Segelskutor och ångbåtar sörjde för mycket av transporterna före järnvägar och bilmens tid. Lastning av tjära i Umeå hamn. Foto R Garve, Nordiska museet.

2

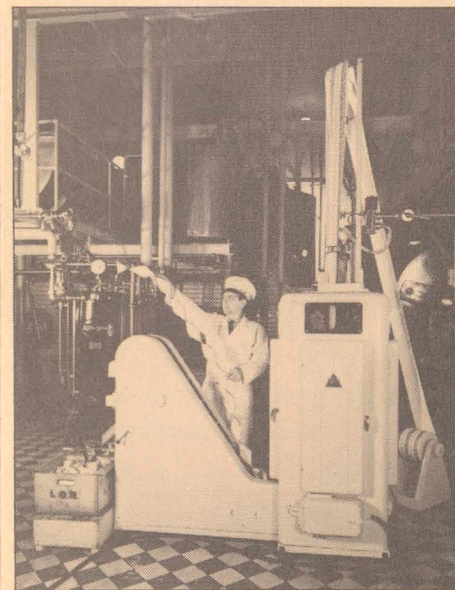
Den tekniska utveckling som varit en förutsättning för industrialiseringen har under de senaste hundra åren i mycket hög grad påverkat våra yttre levnadsvillkor. Den har också påverkat vårt tänkesätt – vår tidsuppfattning, inställning till arbetet och syn på världen.

Tekniken har befriat oss från många tunga arbeten och gett oss ett växande materiellt välstånd. Den har i många avseenden gett oss en ökad frihet, t.ex. att resa och kommunicera med andra människor. Men den har också kommit att upplevas som ett hot – mot våra invanda livsmönster och mot naturen.

Synen på tiden och arbetet

I bondesamhället styrdes arbetet av årstidernas växlingar och solens gång och inte av klockan. Man arbetade när det behövdes – mjölkade korna när de var mjölkstinna eller skördade före höstregnen så att säden inte skulle ruttna. Man fullgjorde arbetsuppgifterna oavsett om de tog lång eller kort tid: det gick inte att lämna korna därför att någon fastställd arbetsdag var slut.

När samhället industrialiserades blev det nödvändigt att följa klockan på ett annat sätt. Den vidgade handeln fordrade samordning, de ökande kraven på produktivitet fordrade en skärpt arbetsdisciplin. Vällingklockor sattes upp för att styra jordbruksarbetarna (statarna), och i städerna infördes fabriksvisslor som hördes långa vägar.

3

sa hela mänskligheten. Bland arbetarna själva var inställningen till mekaniseringen och deras arbete mer sammansatt. Nya maskiner kunde t.ex. innebära ett bättre arbetsresultat, de kunde vara spännande att handskas med eller ge upphov till ny yrkeskunskap.

Maskinåldern och dataåldern

Masstillverkningen och standardiseringen gjorde dock arbetet allt mindre självständigt för de flesta. Under 1920- och 1930-talen skärptes tidkontrollen ytterligare på många arbetsplatser. Stämpelur började införas, och särskilda tidsstudiemän gick omkring och mätte tiden för arbetarnas rörelser så att planerare sedan skulle kunna stycka upp arbetet och fullständigt styra ar-

4

betsprocessen. Arbetaren, liksom maskinen, tänktes utföra arbetsuppgifterna helt mekaniskt. Enligt detta sätt att se var arbetarnas drivkrafter enbart materiella, dvs. de arbetade bara för att få lön; det »riktiga» livet skulle levas på fritiden.

»Maskinåldern» förhålligades av många konstnärer och författare, och kroppsarbete kom att uppvärderas i och med den stora arbetslösheten under 1930-talet. Men under högkonjunkturen årtiondena efter andra världskriget dominerade en negativ syn på arbete, framför allt industriarbete.

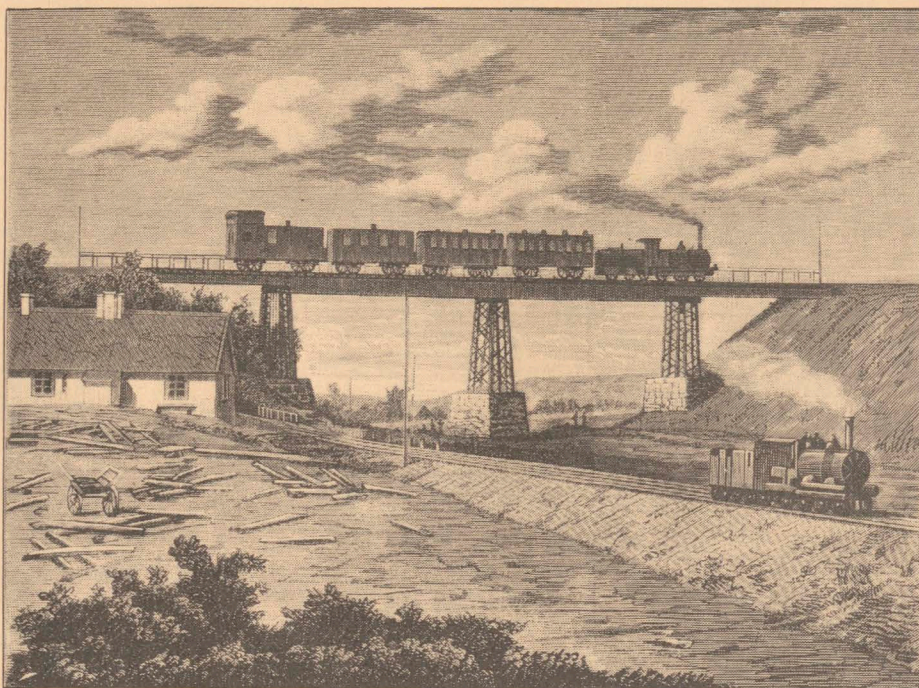
I dag har det uppstått en ny diskus-

sion om arbetets värde. Bakom denna ligger inte minst den ökande arbetslösheten och arbetslivets datorisering. Datorerna har tagit över många tråkiga sysslor, och tack vare datorstyrda robotar har många farliga och smutsiga arbeten försvunnit. Men det finns en rädsla för att datortekniken kommer att göra alltför många arbeten överflödiga och utarma andra arbetsuppgifter.

Och trots alla de tekniska hjälpmedel som nu underlättar våra liv har stressen bara ökat och tiden blivit alltmer inrutad: vi använder planeringskalendrar, talar om veckonummer och räknar i bråkdelar av sekunder.

5

6

Energikällorna och energianvändningen

En förutsättning för industrialiseringen har varit tillgången på energi och på energi som inte är bunden till någon bestämd plats. Fram till 1800-talets slut var ved – som mest gick åt till uppvärmning – den dominerande energikällan i Sverige. Industrierna drevs av vattenhjul. Under 1800-talet fick den koleldade ångmaskinen sitt genombrott som kraftkälla. Kol var också basen vid produktionen av gas och till en början även av elektricitet. Kolet måste importeras, och Sverige blev beroende av utlandet för sin energiförsörjning.

7

Kring sekelskiftet 1900 började olja importeras, till en början som motorbränsle. Under 1900-talet blev oljan så småningom den viktigaste energikällan – för industriproduktion och uppvärmning, som drivmedel för bilarna och som råvara i den petrokemiska industrin. Omkring 1950 passerade oljan kolet. Den var billig och bekväm, och tillgången var riklig. Detta ändrades dock tvärt genom oljekrisen på 1970-talet.

Under 1900-talet har elektriciteten hela tiden fått större betydelse. Sverige hade goda naturliga förutsättningar för en utbyggnad av vattenkraften, vilken inleddes i stor skala under 1910-talet. Tidigare hade elenergin huvudsakligen

använts för belysning, men snart fick den stor betydelse för industrin: elmotorer ersatte ångmaskiner och elkraft användes tidigt bl.a. vid tillverkningen av massa, papper och stål. Hushållen försågs med elektriska apparater, och så småningom började man värma upp hus med el. Elproduktionen har också ökat kraftigt sedan kärnkraften fick sitt genombrott under 1970-talet.

Hög och jämn energitillförsel är en förutsättning för det samhälle vi lever i idag. Samtidigt har det uppstått en häftig och långvarig energidebatt. Kärnkraftens utbyggnad eller avveckling har varit en av de stora politiska tvistefrågorna. Oron för sårbarheten hos det storskaliga, teknikberoende samhället har vuxit liksom protesterna mot den ökande miljöförstörelsen. Vattenkraft, kärnkraft, förbränning av olja och kol – vi har kommit till insikt om att allt har sitt pris i form av hot mot naturen.

6 Järnvägarna möjliggjorde snabba transporter. De närmade människor och orter till varandra. Ur Ny illustrerad tidning. **7** Vindkraften togs tillvara på många sätt. Väderkvarn på Gotland. Foto S Drakenberg, Nordiska museet. **8** Järnvägsstationerna blev samlingsplatser, där man utbytte nyheter och information. Foto Nordiska museet. **9** Möte mellan gammalt och nytt. Bilismen förändrade både transporter av varor och människors resande. Foto Gunnar Lundh, Nordiska museet. **10** Samordning mellan olika kommunikationssystem präglar dagens transport av både människor och varor. Foto Bertil Höglund, Nordiska museet.

8

Transport av människor och varor

Allt resande och alla transporter av varor till lands skedde fram till mitten av 1800-talet till fots eller med hästar eller oxar. För sjötransporterna fanns segelskutor, och från 1820-talet gick ångbåtar i trafik. Resandet var mycket tidsödande.

Under senare hälften av 1800-talet byggdes järnvägsnätet ut. Järnvägarna förbättrade inte bara kommunikationerna, de påverkade också bebyggelse- och industrilokalisering och förändrade den gamla bystrukturen. Utbyggnaden av järnvägarna möttes av både förtjusning och oro.

Tåg, och senare bussar, ombesörjde de flesta persontransporterna under 1900-talets första hälft; i städerna infördes spårvagnar. Stockholm fick hästdrivna spårvagnar redan på 1870-talet. Efter andra världskriget inleddes den kraftiga expansionen av privatbilismen. Under tioårsperioden 1949–59 femdubblades antalet bilar i Sverige, från omkring 200.000 till över en miljon. I början av 1980-talet var siffran uppe i drygt tre miljoner.

Också godstransporterna med bil har ökat kraftigt sedan 1950-talet. Varudistributionen har samtidigt rationaliserats genom containertrafiken. Flyget har fått ökad betydelse för såväl gods- som persontrafiken.

Informationssamhället

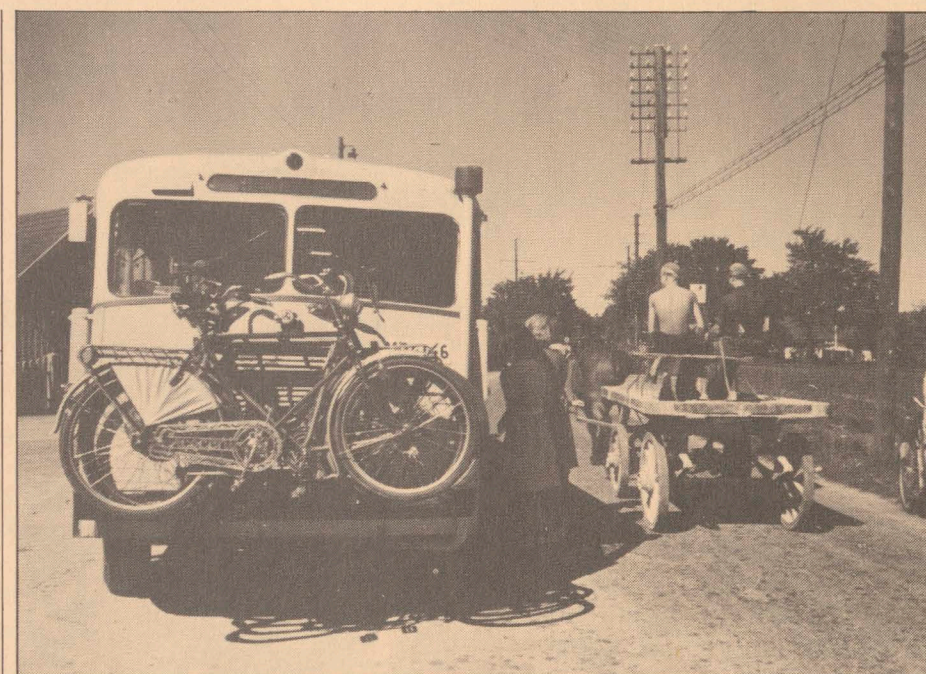
Tidningarna hade möjliggjort spridningen av information och nyheter redan under tidigt 1800-tal. Under slutet av seklet togs telegrafens i allmänt bruk för snabb nyhetsförmedling. Papper framställt av trämassa sänkte kostnaderna för tidningarna och möjliggjorde massupplagor. Industrialiseringen ha-

de nått också nyhetsförmedlingen.

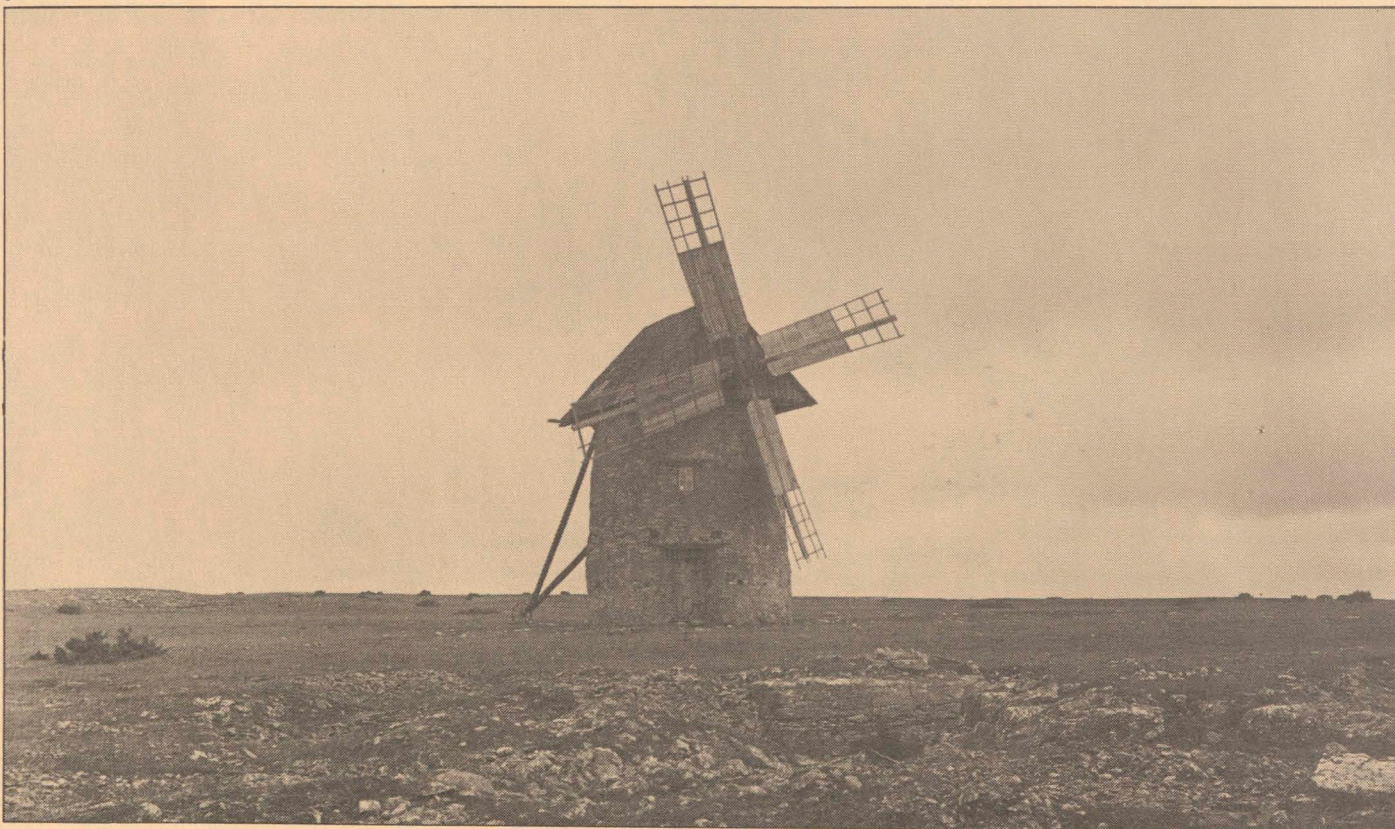
Radion och telefonen kom i än högre grad att betyda krympande avstånd, snabb nyhetsförmedling och social kontakt. De första svenska rundradioutsändningarna ägde rum 1922 – först under 1930-talet blev dock radion i större utsträckning var mans egendom. Telefonen kom till Sverige redan 1877, men det dröjde fram till åren efter andra världskriget innan det fanns telefon i de flesta hem.

Vid mitten av 1950-talet var det premiär för TV-utsändningar i Sverige – världshändelserna kunde nu i ännu högre grad föras in i våra vardagsrum. För framtiden öppnar kombinationen av tele- och datatekniken oanade möjligheter.

9

10

23 Hemmet — vår största arbetsplats

Hushållsarbetet är arbetet som aldrig tar slut. Städa, plocka undan, laga mat, diska, tvätta, stryka, sy, laga, stoppa, hålla rent — listan över hushållsarbete kan göras hur lång som helst.

Många var de som trodde att hemmets arbetsuppgifter skulle förändras radikalt när nya tider kom med industrialiseringen. De tidiga marxisterna menade att kvinnorna hädanefter skulle bli lönearbetare, samtidigt som deras traditionella arbete i hemmen skulle tas över av industrin. Funktionalismens arkitekter såg bostaden som en maskin och förordade t.ex. kollektiva matsalar. Hushållsarbetet skulle minimeras. Dagens konsumentinstitut pläderar för lägre ambitioner och rationella arbetsmetoder.

Den teknik som utvecklats har i mångt och mycket underlättat och förenklat, men arbetsuppgifterna finns kvar. Fortfarande är det till största delen kvinnorna som har ansvaret för hushållsarbetet.

Skapa ordning ur kaos

Genom att återställa ordningen, vilket ju är målet för varje städning, så reorganiserar vi vår närmiljö, definierar världen så som vi vill ha den. Städningen har således både en praktisk aspekt och en symbolisk som handlar om vårt behov att ha fast fäste i den värld där vi lever... Kampen mot smuts, orenlighet och oordning är den klassiska kampen mot kaos.

(Jonas Frykman, *Den kultiverade människan*, 1979, s. 140).

Sekelskiftets borgerliga hem var en noggrant arrangerad scen som krävde dagligt pyssel och daglig städning. 1800-talets bondhustru hade inte sådana motiv. Hennes insats i gårdshushållet var inriktad på produktionen av livsförnödenheter, inte på vård av miljön. Hennes inställning till lorten var också en annan. Den var inte ett hot utan en naturlig del av vardagen.

I de växande städerna var det ont om goda bostäder för arbetarfamiljerna. Trångboddhet och fattigdom gjorde, tillsammans med dålig hygien, att sjukdomar spreds snabbt. Arbetarhustrurnas ständiga kamp mot smuts och ohyra var en kamp för att få behålla hälsan, men den var också en kamp för att få

behålla något lika viktigt — värdigheten.

Under 1800- och 1900-talen har landsbygdens befolkning utsatts för en systematisk renlighetspropaganda genom skolundervisning, föreningars föreläsungsverksamhet och tidningar. Hälsovårdsmyndigheternas, läkarnas och distriktssköterskornas insatser har varit viktiga för att sprida stadskulturens renlighetsideal.

I dag finner vi säkert drag från alla de nämnda miljöerna hos oss själva. I och med att de flesta vuxna arbetar utom hemmet blir tiden vi ägnar åt hushållsarbete ganska kort. Längtan efter ordning och reda, prydighet och skönhet står i hjärt kontrast till verklighetens obäddade sängar, dammtussar och klemt barnfingrade fönsterrutor. Även om vi inte, som bondhustrun på 1800-talet, anser lorten höra till vardagen har många av oss måst lära sig att överse med viss smuts och oordning. Också i moderna hem sänker sig frid och helgstämmning när någon gång allt är städlat och undanplockat.

Skura med kvast och sand

Montern visar en stuga på landet, 1800-talets senare del.

Rengöringen var ett rejält arbete, som ofta ingick i ett större program för att förvandla vardagen till fest. Helgen markerades med rengjort hus.

1

Golvet skurades när det blev »allt för tokigt». Man strödde ut sand, slog på vatten och gned med en kvast eller en granrisviska. Sand och lort sopades upp, golvet sköljdes med vatten. Man kunde ta fötterna till hjälp. Man satte foten på kvasten, band fast viskorna under fötterna eller satte på sig ett par gamla näverskor och dansade runt med släpande fötter tills hela golvet var gnidat.

Viktigt var att hålla efter vägglössen. Den gamla mossan mellan väggstockarna plockades bort och väggarna skurades. Möblerna behandlades på samma sätt. Varje dag skakades lusbrädet, som placerades i sängen, tomt på löss över elden.

Att krypa på knä och skura

Montern visar ett borgerligt hem omkring 1900.

Daglig sopning, vädning och dammning. Målade golv och korkmattor avtorkas. Lampglas och ljusstakar rengöres, vekar trimmas och ny fotogen fylls på. Sovrummens tvätt- och nattkärl rengöres omsorgsfullt. Mattor sopas

1 Köksgolvet skuras i en jämtländsk bondgård. Foto Nordiska museet.

2

med fuktiga teblad. Varannan dag ordentlig framflyttning av alla lösa möbler före sopningen, paneler och kakelugnar avtorkas med mjuk borste. Varje vecka skakas dukar, lösa mattor och böcker. Möbler borstas och poleras, gardiner skakas, kakelugnsluckor put-sas, fönster och speglar torkas, golv skur-as. Med några veckors mellanrum »kringtäckas» dörrar och panel med såpvatten. Tak och väggar dammas.

Sådana städrutiner för sekelskiftets borgerliga hem krävde god tillgång till billig arbetskraft, men kravet på renlighet spred sig till hem med mindre resurser. Skurgolv fanns ännu i nästan alla hem. Att krypa på knä och skura med sand eller såpa gav bästa resultat.

Dammsugning

Montern visar ett borgerligt hem omkring 1910.

De borgerliga hemmens textilrika inredningar samlade mycket damm. När mattor och möbler borstades rördes

dammet upp. Snart lade det sig på plats igen... »Damma aldrig förrän en halv timme efter sopning och vädring» råder hushållsböckerna från tiden.

Teknisk apparatur gjorde så småningom sitt intåg i hemmen. Elektrifieringen möjliggjorde eldammsugare. De var tunga att arbeta med men gjorde städningen effektivare.

Golvboning

Montern visar ett välbärgat medelklasshem på 1930-talet.

Mot 1800-talets slut blev det modernt med parkettgolv i salong och sällskapsrum. Andra utrymmen hade hygienisk linoleummatta som tvättades med såpvatten. På 1920-talet började parkettgolv läggas in också i enklare bostäder.

Under 1900-talet togs golvmopp, golvsvabb med urvridningsmekanism och golvbonare i bruk. För den grundligare avtvättningen och ompoleringen av parkettgolven hyrdes större, elektriska maskiner.

2 Reklambild för dammsugare 1915.
Foto Nordiska museet.

I barnrika familjer med små lägenheter krävdes intensiv daglig städning. Golv torkades och mattor piskades. Det var en nödvändighet, ansåg man, när så många människor delade små och trånga utrymmen, där alltför få garderob-er måste hårbärgera inte bara kläder, smutstvätt och städredskap utan också sängkläder som måste stoppas undan på morgonen.

Dagens husmor

Montern visar en modern lägenhet på 1980-talet.

Debatten om yrkeskvinnan kontra hemmafrun har med olika intensitet förts under hela 1900-talet. Möjligheterna att välja eller kombinera har alltid varit en ekonomisk fråga, även om olika tiders och samhällsgruppers ideal också varit normgivande. Många kvinnor slets mellan de traditionella kraven på vård av miljön, renlighet och ordning och yrkesarbetet som gav allt mindre tid att uppfylla kraven.

De tekniska hjälpmedlen har blivit allt fler. Diskmaskiner, tvättmaskiner, frysboxar och matberedningsmaskiner underlättar arbetet. Men maskinerna tenderar också att uppmuntra till att man återupptar traditionella kvinnosysslor. De flesta tvättar sin tvätt hemma, frysboxarna inspirerar till bakning, storkok och bärplockning.

De moderna maskinerna gör det möjligt att snabbare utföra mycket av det arbete som tidigare generationers husmödrar gjorde med hjälp av varandra eller tjänstefolk.

Vem städar åt andra?

I och med att kontors- och tjänstesektorn vuxit fram har städningen av offentliga lokaler, sjukhus, skolor och kontor blivit ett yrke. Tidigare ingick städningen oftast i hembiträdernas eller hjälpfruarnas sysslor och hade därmed också låg status. Städare har blivit lokalvårdare, anställda av företagen direkt eller av städbolag. Yrkesstädningen har blivit en förutsättning för att arbetsplatserna skall kunna fungera tillfredsställande.

1 ml. 24.2.1987